Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

BORNHOLM

BORNHOLM

Tekst af Amtmand Ove Koefoed
Omslagsbillede: Fotograf Kaare Rasmussen
Vignetter: Kunstmaler Mogens Ege
Fotografier: A. Kjøller, Allinge, E. Kofoed, Varde,
Adolf Møller, Chr. A. Møller og Læge Yhr, Rønne.

BORNHOLM

I. TILBLIVELSE ∴ II. HISTORIE
III. PAA OPDAGELSE

Særtryk af Turistforeningen for Danmarks Aarbog

KARL H. OLSEN ∴ RØNNE
1934

OM BORNHOLM

Af Amtmand Ove Koefoed.

FORORD OG OPTAKT

Om Bornholm er der skrevet grumme meget, grumt meget. Denne Bog forøger Ordenes Antal med 60005. Og endda bliver det ikke Bogen om Bornholm, bl. a. fordi den ikke lader sig sætte op paa et halvt Aarstid. I Maj tog jeg mig letsindigen paa at skrive det »turistiske«; gik løs paa Opgaven, — oh ve! da svulmede Emnet under mine Fingre, saa de havde ondt ved at holde om Blyanten. Nu jeg lægger den ned, vil jeg til Forventningers Afpasning meddele, at jeg ganske overvejende kun skriver, hvad jeg selv har set og hørt og husker at have læst; Nylæsning hverken kunde eller turde jeg give mig i Lag med. Der kan herved — samt fordi jeg har maattet klippe en Taa og hugge en Hæl, — komme noget tilfældigt, ujævnt over Fremstillingen: her er jeg for bred, hist er jeg for smal, og et 3', 4', 5', Sted er jeg slet ikke. Den er ogsaa blevet noget udstykket, fordi jeg med Forbillede i P. Haubergs ypperlige »Bornholm« har ønsket at slutte Vandringerne ved Hammeren og Hammershus, og derfor arbejder mig frem i Kryds fra — det altfor lidt besøgte — Sydland. Men hvad jeg letsindigt ønskede og tungt har prøvet, var nu ogsaa blot at give Dem, mine Landsmænd, en Mundsmag af Bornholm; har De saa først prøvet selv, kommer De igen med andre. Hvilket var Maalet.

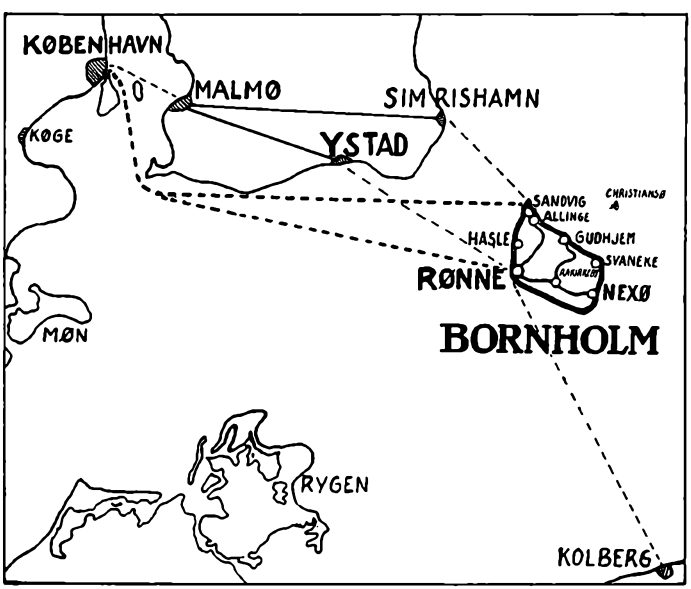
Tak maa jeg her have Lov at sige til mange. Til Turistforeningens Bestyrelse, at den turde betro mig læge Skriverkarl at prente om denne kære, dejlige Ø med Bilande. Til hver, der fulgte mig Stierne rundt og oplod mine Øjne. Til alle dem herovre, som gæstfrit og hjærteligt aabnede mig deres Hjem. Til dem endelig, hvis Skrifter alt før har glædet mig, og af hvilke nu flere ilede mig skriftligt til Hjælp, — Læseren vil mærke, at nogle Steder gaar jeg ikke alene paa mine egne Ben, — samt til alle Billedfremstillerne; der skulde blot være Plads for mange flere Billeder! — — — — — —

Mægtige Fugletræk gaar over Bornholm. Naar Kulden viger mod Nord, og naar den igen drager sydover, kan vi Time efter Time i Aftnerne høre de muntre Fugle kalde ad hverandre: :l: hvor er Du? her er jeg! :l: Kære danske, menneskelige Trækfugle, kom ogsaa I til os, kaldende den ene ad den anden, lad os baade høre Jeres Munterhed og se Jer! Slaa Jer ned her en Sommer, men kom ogsaa — og hør særlig denne Kalden! — i Juni og om September, det er ikke godt at sige, hvornaar her er allerbedst. Vinteren nævnede jeg gerne, men det nytter vel lidet? — Med Glæde ser

vi Ferietræk baade nordfra og sydfra, men som Luftning fra Vest er det hyppigste, saaledes venter vi, at vore egne Landsmænd fylker sig tættest herovre; dansk er Bornholm, kun I, ingen uden I kan gøre, at den ogsaa som Trækfugleland altid toner Dannebrog øverst. Der er kun 8 Timers Fart herover — fra Ystad 3 Timer, fra Simbrishamn 2 Timer — med vore gode, nye Skibe, og Østersøen er da ikke det eneste Vand mellem Danmarks Strande.

Skuffes saa ikke, naar Blikket første Gang møder Bornholm, og den kun svagt buer sig over Østersøen! Bornholm er ikke et Bjærgland. Ja, drog Havet sig bort, da taarnede Landet sig op, og glem ikke denne Tanke, naar der bades ved Granitkysten, men hold den Selvfølgelighed for Øje, at Højders og Kløfters Vekslen ikke standser ved Vandspejlet! Et Klippeland er det meste af Øen, nyt for Danske ovrefra og ved Siden deraf rummende alt, hvad der er os Danske hjemmekendt og kært. Tag et Kort med (Generalstabens eller Brockdorffs nye Turistkort), men gaa ogsaa paa fri Haand! — Har De den Ære at være Dus med Naturen, saa kan De begynde hvorsomhelst; De er snart ude i Eventyret.

Velkommen, Landsmænd, med dagaabne, frittende Øjne! Jeg skal nu gøre mit Bedste for at tilfredsstille Videbegæret, men jeg maa have Lov at være tør, højtidsfuld, kaad, som min Blyant er spidset til. Blot Undertonen, en Tak for Livet, for Danmark, for Bornholm, altid maa høres igennem!

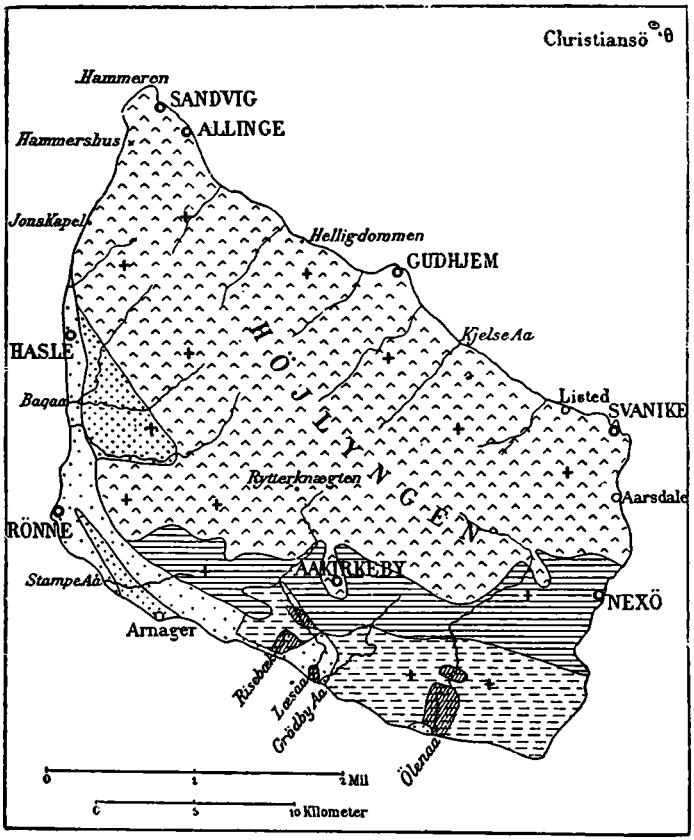

I. TILBLIVELSE

Aar bag Aar i endeløst svindende Række. Hundredtusinder af Aar. Aaringers Millioner — Tanken svimler og slipper, — da fødtes Bornholm med Brødrene Norge, Sverige, Finland. Dag og Nat var der vel og Himmel foroven, men Vandene havde ikke ret samlet sig under Himlen til eet Sted, Jorden glødede i sin Smeltedigel. Den kogte over; et Udbrud som af sprudende Bjærge, — og Hammeren, Rytterknægten og meget andet hævedes, en blød, dampende Masse over et Hav. Saa laa de og svalede sig tørre. Længe. Meget længe. De blev gamle og graa, rynkedes og sprak; det var Begyndelsen til de bornholmske Sprækkedale. Sprækkedalene, se Kortet! Saa længe stod dette paa, at der i samme Tidsrum byggedes Lag i Finland op af flere Tusind Meters Mægtighed. Og alt imens blev der gennem Urfjældet med dets Feldspat, Kvarts og Glimmer, i et Ord: Granit, draget pyntende Farvebaand; af sit eget, af sin Ungdoms sidste flydende Stof udkrystalliserede det de rødlige Pegmatitgange, mest Feldspat og Kvarts, og baade franeden og fraoven blev Sprækkerne fyldt af nye Bestanddele: Diabasen (Grønstenen), der sprøjtedes op gennem Jordskorpen, og Flydesandet, som havde dækket Graniten, og nu den spaltede sig, fusede ned i Spalterne.

Solen brændte paa, Regnen dryp - dryp - dryppede, Frostens Følgesvende kilede sig ind, hvor de kunde komme til — Graniten forvitrede, smuldrede Grus og Sand af sig. Saa brød Havet ind over Landet, de opløste Granitdele laa dernede, og Havets Strandaflejringer blev til Nexøsandstenens nederste Lag; Bølgeslaget gik over de bløde Masser og tegnede sine Linier deri. Vulkansk var Graniten; fra dens Forvitring hidrører Sandstenen og de endnu yngre Stenarter, alle lagdelte, dannede ved Afsætning i Vand, pressede sammen under Efterfølgerlagene og ved kemisk Paavirkning yderligere hærdede.

Højere steg Havet, sank saa igen; Sandstenen voksede. Men Jorden var tom for Dyr, og Havet var tomt.

Atter svulmede Vandene, det hele Norden sænkedes under et Dybhav. Dyrearter opstod, og Arter døde ud, — det er Verdensaldre, vi tumler med! Nu finder vi deres Forsteninger

i de skiftende Haves Skifre- og Kalkaflejringer, og hvad der af Dyrene kun kunde raadne, det er omsat til Alunskiferens Jordbegsindhold.

Og Vandene sank, og Vandene steg. Sank. Steg. *Nu* laa der et mægtigt Fastland fra nord for Polarkredsen til ned over Tyskland, — den Dag i Dag gaar der fra Rønne til Adlergrund, Halvvejen til Rügen, en Stenryg med kun 6—8 Favne Vand over, — *nu* udskiltes *det,* som skulde blive til Bornholm, — men Nuerne var Aarrækker, der ikke tælles. Store Ting skete under de skiftende Vilkaar. Fjældene foldedes, — Dovre, Jotunheim og Kammerater er Overlevende fra dengang, og Brudlinier begyndte at dannes paa Bornholm. Forvitringslag førtes bort — Kaolinen ved Rønne har vi tilbage, — eller gav Stof til mægtige Dannelser af Sand og Ler i lavtliggende Floddeltaer. De bornholmske Kullejer blev til, og det peger jo langt, langt tilbage til en Tid, da Kullene var Stammer af levende Træer: træagtige Bregner, Palmer og nogle Naaletræer, der har deres nærmeste Slægt i Nutidens Japan; Lerlagene har gemt dem som en Blomsterpresse, der var lagt sammen i Gaar; i tilgrænsende Jernstenslag finder vi Snegle og Muslinger. Grønsand og Kalk dannedes. Og langs gamle Brudlinier og ny blev Lagene igen forskudt; Forkastninger væltede dem om, saa gammelt kom til at ligge ovenpaa nyt, Forkastninger formede de bornholmske Granitkyster.

Sol og Hav havde haft Landene heroppe under deres stærke Kunstnerhænder. Nu var det, som sluknede Solen; Havet frøs; Verden blev kold. Vældig kom Ismuren glidende fra Nordost, uendelig langsom, uendelig ubarmhjertig i sin Villie til at holde lige paa; tordnede mod Bornholm, løftede sig over Landet og lukkede alt Lyset ude derfra. Kom siden igen med nye Stormbukke, men nu var det befriede Nordbornholm stærkest, ragede som en Nunatak over Indlandsisen, og den frosne Herre maatte i sit andet Angreb nøjes med at skyde sin kolde Fod øst—vest over Sydlandet. Dog, ogsaa Isen blev en Kunstner. Den rundede Klipperne, som den gik op over, gav dem glattet Stødside mod det Verdenshjørne, den kom fra, mere ujævn Læside og ridsede med Sten, der ragede ud under dens Bund — Kæmpehøvlens Knivsblade — sit Kunstnermærke, Skurstriberne, i Graniten som i Sand- og Kalkstens Flader; den lagde sig ned i Revner og de paabegyndte Sprækkedale, pløjede væk af de smuldrede Lag og overlod det videre Udrensningsarbejde til Havet eller til rindende Vande, — den gav os vore smukke Dale. Skurstribers og Hoveddales Retning tegner Isens Vej.

Men atter vandt Solen Magt. Isen tiltraadte Tilbagetoget, i god Orden, uden Hast, standsede sine Rande i tilbagetrukne Stillinger, sendte Smeltevandsfloder udover Landet med Grus, der nu ligger i Bakker paa det østlige Sydland, omkring Klemens Kirke m. m., og lod paa Nordøstkysten danne isdæmmede Søer, hvor der aarligt aflejredes Ler. Da Isen saa omsider gik heden, efterlod den som Arv ikke blot store og smaa Flytblokke, som den havde ført med sig langvejsfra og lod plumpe af sin Ryg, — nogle af dem blev til Rokkesten, — men ogsaa fedt, kalkholdigt Moræneler fra Østersøen, bedre Grobund end den indfødte Granits Smuldrestof, der gør og navnlig har gjort Højlyngsstrækningen fra syd for Hammeren ned gennem Landet til hen mod Nexø saa lidet frugtbar.

Med Isens Forsvinden var Bornholms Tildanning ikke færdig. Endnu nogle Gange skulde Lands og Havs Højdeforhold skifte, — en Overgang blev Østersøen et ferskt Indvand, — og helt ned i Stenalderen har Kysterne ændret sig noget; Strandvoldene ved Nexø er hævede Havstokke fra dengang, i Aflejringer ved Frennemark syd for Svaneke er der fundet Spor af Menneskers Tilværelse. Yngst i Rækken er Klitdannelserne, navnlig omkring Dueodde og fra Rønne til Hasle. Hvorledes de forskellige Dannelser, Graniten udgørende de $^2/_3$ af Bornholms Undergrund, fordeler sig, ses af det lille geologiske Kort. I Søer og Moser viser Fund os, hvorledes Planteverdenen efter Istiden skifter fra de nordligste Arter til Fyr, Eg og andre Skovtræer, viser os Levninger af Rensdyr, Elg, Kronhjort, Vildsvin, Bæver og Sæl, af Skarv og Stokand.

Ja, Udviklingen er ikke blot fortsat til op mod vor egen Tid, — ved blankt Vand kan man en Fjerdingvej syd for Sose se Træer ligge rodfast hen over Bunden, — den fortsættes vel den Dag i Dag, er kun ikke let at se i et Menneskes forsvindende Levetid. Een Ting særlig af det her genfortalte er det værd at gøre sig klar: den jordfødte Granit er Fader til alle de senere Lagarter; af Havets himmelspejlende Moderskød steg de frem. Og naar det bløde Ler, befriet for Vandet, gennem Ildprøven bliver til det haarde Stentøj, saa slægter det Faderen paa i Støbning — Kredsløbet er fuldbragt —, men de straalende, skiftende Farvespil, dem det i Arv efter Moderen fik.

II. HISTORIE

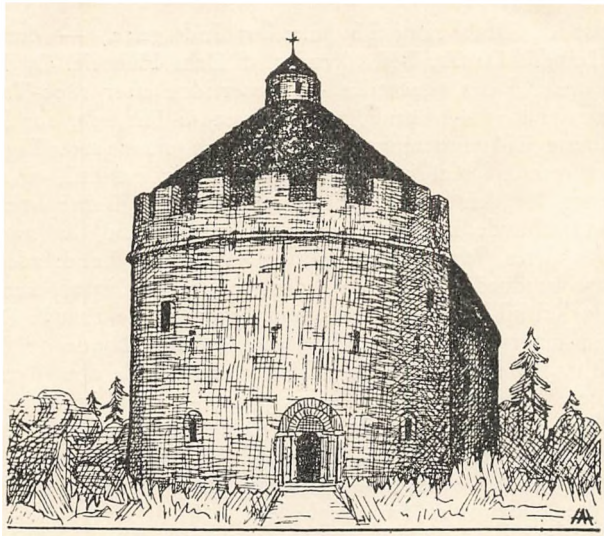
Og hvornaar kom saa de første Mennesker til Bornholm? I hvert Fald næppe senere end ved Begyndelsen af det 3die Aartusinde før Kristi Fødsel, og nær ligger det at tænke sig Landtagerne komme fra Skaane, maaske det ogsaa et Synet af Øen derovrefra, som i en senere Tid har fremkaldt Navnet Borgundarholm, af »Borgund«, en Borg, en Højde; denne og andre Navneformer er blevet til »Bornholm«. Som Kongerækker er tidsfæstende Holdepunkter for os historiske Lægfolk, ér Grave (Stenrøser, Brandpletter m. m.), Redskaber og Smykker det for de Lærde, og Bautastene taler de med lige saa godt som for en Døvstummelærer med sine Elever. Runestenene er de første, som — ved Tiden forbi Aar 1000 e. Kr. — selv oplader deres Røst; kun en eneste, Bosestenen i Nylars Kirke, nævner en historisk Tildragelse, men Flertallet af dem viser ved Indskrifterne, at de er rejst, efter at Kristendommen var kommen til Bornholm.

I Gorm den gamles Ungdom synes Øen at have haft sin egen Konge, men snart efter hørte den til det samlede Danmark. Det var maaske i Sålenebugten ved Gudhjem, at Harald Blaatand og hans Søn Svend kæmpede den Kamp, efter hvilken Palnatoke, da Kongen om Aftenen var gaaet i Land, skød ham død med sin Pil. Paa Svend Tveskægs Tid nævnes Veséte som Jarl herovre, Fader til Bue hin digre, Svigerfader til Palnatokes Søn, Morfader til Vagn Aagesøn, — det er Jomsborgs ubændige Krafttid. Kristendommen prædikedes navnlig af den skaanske Biskop Egin i anden Halvdel af Tusindaarhundredet, men endnu ristedes Runer rødt paa Fjenders Ryg, ristedes vel siden i Sten til Minde om mangen falden Fælle; Jarlen Egil Ragnarsøn, Blod-Egil kaldet, fordi han efter en Kamp slukkede sin Tørst i Blod, rasede som Viking i selve Knud den Helliges Tid, indtil den fromme Konge gjorde et af Jarlens egne Træer til hans Galge.

Da Svend Grathe i 1149 maatte overdrage Lunds Ærke-

bispesæde 3 af Bornholms 4 Herreder og kun beholdt Rønnes, var det Indledningen til en 400aarig Fjærnelse fra Dannerkongens Magtomraade, og da Striden mellem Krone og Krumstav brød ud ved Midten af 1200-Tallet med Kristoffer I og Jakob Erlandssøn, som lod sin Broder og Krigsøverste Anders opføre Hammershus, og da Anders sammen med Rügens Fyrste stormede Kongens Borg Lilleborg i Almindingen, var Blodtid inde igen for Bornholm. Rønne Herred gik nu til Rügen og blev efter nogen Omskiftelse overdraget i 1303 fra Erik Menved til Ærkebispen, som altsaa nu sad inde med hele Provinsen. Flere Gange havde dog Kongerne Overtaget og fik Slot og Ø under deres Magt, men fra 1327 var Herredømmet Ærkesædets, og selv den statskloge Valdemar Atterdag lykkedes det kun rent forbigaaende at knytte Bornholm til det ellers paany samlede Danmarks Rige, men Ærkebispen erklærede dog, at han havde Besiddelsen paa det Vilkaar, at han eller hans Efterkommere skulde overlade den til den danske Konge, saa snart denne begærede det.

En Fredstid blev det ikke, som oprandt. At Bornholm laa paa alfar Søvej, havde vel alt fra Oldtid haft sin gode og indbringende Side: fra Nordøsttysklands Floder til det botniske Randlande, fra Hedeby til Rusland — og derfra til Grækenland — gik de gamle Handelsveje, og Møntfund viser, at Bornholmerne ikke lod sig Udbyttet gaa forbi; senere var Forbindelsen med Greifswald og Colberg — til gensidig Fordel — saa inderlig, at den første havde et Gilde og et Kapel i Rønne, den anden sit Gilde i Nexø, (et Forhold, der mindedes endnu i de svære Aar efter Verdenskrigen, idet bornholmske Byer samlede sig om Hjælp til de Pommernbyers Nødlidende). Bornholm blev de østlige Hansestæders Handelsplads. Men ikke altid kom de med Varer eller Penge; Fetaillebrødre blev Sørøvere; og Bornholm havde kendt Lübeck fra ond Side, før Lübeck blev Herre her. Christian II førte Vilkaaret fra Valdemar Atterdags Dage i Marken, — Udgangen paa de herefter følgende Stridigheder og Forhandlinger blev, at Lunds Ærkesæde *skulde* have Bornholm, men Lübeck *fik* det; Frederik I maatte, som Erstatning for Hansestadens Udgifter ved dens krigerske Hjælp til hans Kronerhvervelse pantsætte den Øen for 50 Aar fra 1526. En lybsk Foged blev nu den styrende, omend Kongens verdslige Herredømme ikke var saa nulagtig som i Bispetiden. Tilskyndede af Christian III forsøgte Bønderne Opstand mod den haarde Foged Bernt Knop, men blev slaaet. Af en anden Støbning var Fogden Schweder Kettingk, Vallensgaards Ejer, som

Rundkirke i oprindelig Skikkelse

bravt forsvarede Bornholm under den nordiske Syvaarskrig og gik i Forbøn for Bornholmerne, da Kongen vilde paalægge dem en Ekstraskat. 1576 maatte Lübeck aftræde sit Pant; Frederik II stod stift paa de 50 Aar og vilde ikke anerkende en mellemliggende Overenskomst om Forlængelse.

Fra da af har Bornholm været hjemme hos Danmark, bortset fra ganske smaa Tidsrum i det 17de Aarhundrede. Det var nu Svenskerne, som gjorde os Øen stridig. 1645 kom de med en Krigsflaade; Militsen, oprettet af Christian IV, gjorde ikke sin Pligt, Nexø erobredes, — Svanekeboen Albret Wolfsen ilede med en lille Skare, midt i Morgenandagten i Kirken, til Malkværnskansen og gjorde sammen med Ibskermænd deres yderste, Wolfsen og 2 Kammerater faldt, — Hammershus maatte overgive sig. Men ved Brømsebrofreden 2 Maaneder senere holdt Christian IV Bornholm ved Riget. Roskildefreden Februar 1658 gav Øen til Sverige, men 8. Decbr. s. A. afkastede Bornholmerne, tilskyndede af Frederik III, Aaget og overleverede deres Ø som arvelig Ejendom — 2 Aar før det øvrige Danmark blev Arverige — til Kongen, der til Tak tilsagde Indbyggerne saadanne Privilegier og Benaadninger baade paa Udskrivning, Skat og i andre Maader, hvorved Landets Bedste og Opkomst søges.

Navnene paa de gode Haslebo — Jens Koefoed, Præsten Poul Anker m. fl. —, der førte an, Printzenskiölds Tilfange-

tagelse og Drab samt Hammershus Indtagelse, — det er, hvad andre Danske bedst kender af Øens Historie. Og hermed ender i det væsentlige — Kapertiden efter 1800-Tallet kunde nævnes — Bornholms udadvendte Historie, for hvis kendteste Tid Fæstningen Hammershus staar som Tegnet. Hammershus forfaldt, Historien vender sig indadtil, og som et Tegn for den kommer til at staa dette, at Bornholmerne, der selv havde knyttet sig til det gamle Land, nu næsten vendte deres Selvstændighedstrang mod selve Landsfaderen. Klippehaardhed var der jo i den omgivende Natur, haarde havde Tilskikkelserne været, mod begge havde haarde Redskaber maattet anvendes. Udenom laa Søen; Bonde og Borger blev Sømand, — endnu i sidste Aarhundrede drev Rønneskippere Robbefangst ved Spitzbergen, — det Liv forlangte Fasthed, gav Rejsning. Og Søen skilte den Gang fra Danmark ovre, mere end den forbandt. Til alt dette kom Oprettelsen af den særlige bornholmske Milits 1613 og den nys omtalte Tildeling af Særrettigheder.

Militsen var en Del af Rigets staaende Hær, uddannet paa Landet Bornholm til dettes Forsvar — udenfor Øen havde Bornholmerne ikke Mødepligt; mødte de, var det frivilligt, men at de mødte, det véd hver Dansk, blot man nævner Ordene Løjtnant Anker, Skanse 2 —. Fra Ungdom til Død stod Bonde og Borger i Militsen, og blandt dem blev Befalingsmændene i Reglen taget, — det gav noget hjemmegjort over Styrken, Bornholmerne forblev ogsaa i Trøjen Bornholmere, men som Mandskab og Befalende i det daglige Liv udenfor Tjenesten færdedes paa lige Fod, — den ene var jo den andens Slætning eller Nabo, — kunde det nok i Tjenesten knibe med Underordnelsen, og denne Ligemandsfølelse virkede videre ud, Bonden og Borgeren veg ikke for en Tørn med Præst eller Herredsfoged, stævnede Embedsmændene for Herreds- og Landsthing og fik et Par Gange fjærnet de mishagende, ja, kongelig Majestæts Regering maatte sande, at disse Folk paa deres Ø derude i Østersøen var »af en egen Genie« og man maatte pænt lade Militsens lemfældigere Regler gælde videre, da Korporalstokken i 1741 blev svungen over den øvrige danske Hær; det »syntes ej tjenlig at bruge formegen Rigueur«.

Tilsagnet fra 1658 om Særrettigheder blev staaende i sin Ubestemthed, og Bornholmerne undlod ikke at lægge mere Indhold deri, end de Styrende kunde finde ret, det kom til Gnidninger, og Statsskibets Befalingsmænd ønskede mere end én Gang som Skipperen paa en bornholmsk bemandet

Skude, at de ikke havde flere Bornholmere ombord, end der var Master, ja, i 1770 slog Gnidningen Ild, saa Regeringen var ved at give Ild igen og lod udruste 3 Orlogsskibe mod Bornholm, der aabent havde rejst sig mod et almindeligt dansk Skattebud. En Østerlarskersøn, den Retslærde Peder Kofoed Ancher, fik Stormen stillet; men heller ikke her tabte Bornholmerne Slaget: nogle af Skatterne faldt helt bort, Resten halveredes. Saa fæstnedes Særrettighederne i Lovsform.

Et tredie Omraade var der, hvor Kongemagt og Folkevillie stødte sammen. Som Udmarker henlaa en Trediedel af hele Øen, Lyngheder og Stenløkker, nyttede kun til Fællesgræsning, Tørveskær og Lyngrivning. Men det skulde blive anderledes, sagde Bonden, og han tog fat paa det slidsomme Værk at gøre Ur til Pløjeland. Jamen, det er mit, sagde Kongen og inddrog i 1739 al Udmarken, søgte ogsaa at drage Karle og Piger fra Hjemøen. Dog Bornholmerne lod sig ikke uddø paa Bornholm, Ploven fik ikke Lov at falde hen, og Regeringen maatte give efter overfor denne Befolkning, der aldrig havde kendt til Vornedskab. Over 100 Aar gik, før Spørgsmaalet om Ejerretten til Udmarken ordnedes mellem Stat og store og smaa Bønder.

Der kunde nævnes flere Sager endnu, som paa Grund af Bornholmernes Hængen ved det tilvante og Hævdelse af, hvad de ansaa for deres Ret, ikke førtes til Ende uden Vanskeligheder, endda Hensigten var den bedst mulige: Almindingskovens Genoprettelse 1809 ved Hans Rømer, Sandflugtens Dæmning 1819 ved Peder Jespersen — begge fødte Bornholmere, om hvem siden skal fortælles, — Landbrugets Fremgang fra gammelt til nyt; hertil sigtede Bornholms første Matrikulering 1816—50, Magelægningen af Gaardenes vidt spredte Lodder til et saavidt muligt samlet Hele 1820—40 m. m.

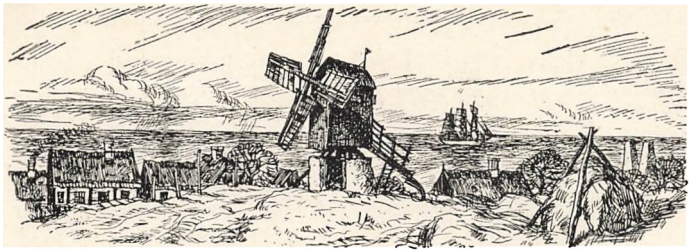
Men Tiden led, Tid giver Fred. Bornholmerne passede sig ind under den rigsdanske Grundlov. Hærloven af 1867 gav Militsen et Grundstød; Bornholmerne indkaldtes første Omgang til de sjællandske Regimenter, — Fædrenes Vagtbavner paa Højene forsvandt, de 3—400 Aar gamle Kystskanser staar forladt. De særlige Skattebegunstigelser er ikke mere til. Og som Dækket over den haarde Klippebund, der gemmer Fugtigheden og genner Solvarmen opefter igen, mere og mere dækker om Sædrødder og Rodfrugter; som Stenen selv, med sin Ætling Leret, er blevet Menneskenes Tjener, en Befordrer af deres Vel, saaledes har de sidste Menneskealdre set Søen blive til den »Bølge, som skiller ej«. Disse

ændrede Forhold har virket til, at Bornholm, fuldt fælles med det øvrige Danmark om ydre Historie, ogsaa i Inderlighed inderligere slutter sig dertil. Men her vil jeg rigtignok tilføje: gid det — til det heles Bedste — ingensinde maa ske med Udslettelse af Bornholmernes »eegen Genie«!

Af hedengangne Borgundarholmsmænd kan, foruden de allerede nævnte, nævnes den bondefødte Skipper Hans Peter Kofoed, som blev en rig Brygger paa Kristianshavn, og hvis Midler gennem hans Enke, Legatstifterinden, Etatsraadinde Marie Kofoed, f. Bohn, (død 1838) den Dag i Dag kommer mangehaande bornholmske Forhold tilgode; Kaperkaptajn »Ridder« Caspar Wolfsen; Svanekesønnen Joh. Nic. Madvig; Maleren Kr. Zahrtmann. Om Begrebet Bornholmere faar det her være nok at anføre, hvad Overlæge M. K. Zahrtmann siger om deres videst kendte Mand, Madvig: hos ham kom deres bedste Egenskaber til Syne; han var grundig i Overvejelse, raadsnar i Kløgt, sindig i Handling, sejg i Villie, vaagen i Aand, nøjsom i Krav, jævn i Optræden og dansk i Sind.

Mennesker. Danske. Bornholmere. Det er Rækkefølgen. Ene tilbage af de gamle østdanske Lande ligger Bornholm her som en Forpost i Morgensolsiden, særpræget, almendansk. Og Maalet er den gamle østdanske Tunge, gemt udenom Rigssproget. Er Bornholmsken køn? Ja, her vil jeg først sige, at ligesom det indeholder dette lille Landomraade kan være mærkelige Vejligforskelle, f. Eks. o Grader i Rønne ÷ 10 oppe i Almindingen, saaledes er »Rønnefint« ikke det samme som gudhjemsk Tale o. s. v. Og dernæst; én taler pænt det, som en anden taler grimt. Men for det tredie: kønt er, hvad der tager os om Hjertet, og naar nu De, kære Landsmand, faar hørt Bornholmermaalet rigtigt, saa tror jeg, De af Hjerte vil sige: kønt! Men skulde De efter en Uges Ophold herovre faa Anfægtelser i Retning af at forsøge Dem paa Sproget, da redd Dem homøopathisk ved at fremsige: »Du pibel, som liggjer på gjåred, tå kjitan, gakk på tijlled å hent slømmer te gjyltan, så ska du få palthästa te ujnnarna,« (Pige, som ligger paa Gærdet, tag Spanden, gaa paa Loftet og hent Skaller til Grisen, saa skal Du faa Flødelapper til Aften). Selv vilde jeg en Gang forelæse en lille Bornholmerinde et Digt, i hvis Fremkomst jeg havde nogen Del; Barnet stirrede med aaben Mund paa mig, tog Digtet, læste og sagde saa: »Naah, det er Bornholmsk!« Jeg var helbredet.

Og gaa saa i Land, se Bornholm, hør Bornholmerne og lær dem at kende! De rejser rigere hjem, og vi har været glade, meget glade ved at se Dem.

III. PAA OPDAGELSE

RØNNE OG OMEGN SAMT STEN OG LER

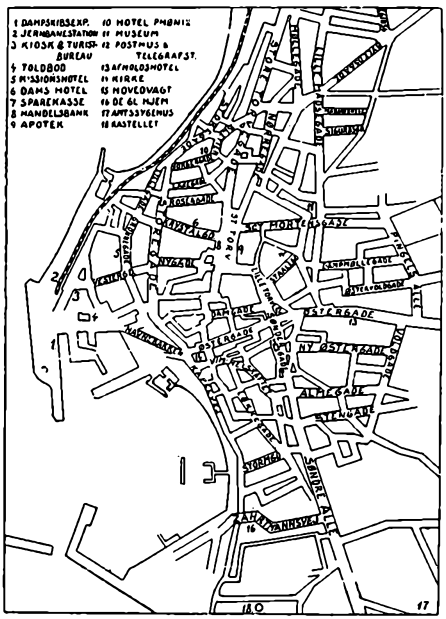
Ren og rødtaget rækker Rønne sig lang langs Østersøen.

Indtrykket af det rene melder sig straks ved Indsejlingen, naar man ser den pyntelige Havneplads med dens næsten helt igennem smagfulde Bygninger, gamle og nye, uden alt det Skraldemandsgods, de Husgavls- og Baggaardsrædsler, som mange Byer, ogsaa Søbyer, viser frem, naar man glider ind i dem. Indtrykket fæstner sig, naar man gaar op i Gaderne, og det er da ogsaa saadan, at ved Foraarstid kan man overalt i Byen se Ejerne eller deres Haandværkere staa og vaske Husene, tjære Bindingsværket og kalke Tavlene, til det hele skinner. Dette velholdte er et Træk, som gaar igen i de andre Byer og udover Landet; forfaldne Gaarde og Huse er afgjort i Mindretal.

Det rødtagede faar man rigtigt at se, naar man staar øverst oppe i en af de højtliggende Bygninger: næsten ikke et Hul mellem de røde Tegl, undtagen hvor grønne Træer stikker op imellem og fortæller, at her er Plads for Haver lige ind i Stadens Hjerte.

Lang er Rønne, dens samlede Gadelænge udgør et Par Mil. Lave er langt, langt de fleste af Husene, hver Mand omtrent sit, derfor maa der mange Huse til de 10—11,000 Indbyggere, efter hvis Tal Byen er Nr. 23 blandt Danmarks Provinskøbstæder, mens den kommer ind som Nr. 3 eller 4 efter Tallet af Ejendomme, og derfor er der Lys ned i Gaderne, — tænk paa de Børn og andre Mennesker, som i København er hobet sammen paa Bunden af Vesterbros og Nørrebros Stenkløfter!

Og saa ligger Rønne ved Østersøen. Blank og smilende eller grumset i Sind og Skind, altid giver den Friskhed ind over Byen og ikke blot Morbær, ogsaa Figen, endog Mandler kan modnes her som andensteds i Bornholms Kystegne. Dertil forlener jo altid det aabne Hav sin By med en Skønhed,

Plan over Rønne

hvis Værdi for det daglige Liv maa værdsættes højt. Men husk, at Rønne ligger *øst* for Østersøen! Altsaa gaar man mod Nord, har man Vandet til venstre, og har man det til højre, gaar man mod Syd; hvis man er hjemmevandt f. Eks. i København eller Aarhus, maa man ligefrem vænne sig af med en Fornemmelse af, at man gaar baglæns, eller at Naturens Kort er spejltegnet.

Det første, som ses ude fra Søen er den hvide Kirke højt paa en Bakke. Det, som vel først har givet Grundlag for Beboelse, er de i sig selv saa farlige, men nu alle molelagte Revs Skærmen om en Red. Hvor her Landet, som nordligere og sydligere falder brinkstejlt mod Stranden, skraaner blidere ned, har de første Røtneboere trukket deres Baade op; hvornaar omtrent det var, derom taler for de Indviede nogle Brandpletsgrave og en enlig Bautasten, der som en Overlevende af omkring 20 staar bag en Havehæk oppe ad Arresthuset til. Siden kom der en liden Skibsbro, og nu ligger her, foruden Fiskernes gamle søndre Baadhavn og Nørrekaas, en omfangsrig Havn, der henter Skibe ind og venter flere, 7—8—9 Meter dyb. Omkring Aar 1300 var det en Købstad med Kirke der paa Bakken; i 1915 ombyggedes Kirken til en ny, mere brugbar end den gamle efterhaanden var bleven; udefra syner den dog i det væsentlige som sin Forgænger. Herfra blev Hovedvejene lagt ud til Bondelandet, Østergade i Øst, Storegade i Nord, og nordpaa strakte sig efterhaanden Bebyggelsen mest; langs Østsiden af Storegades brede Stykke blev en Del af de gamle Skipper- og Redergaarde lagt, og hertil var Adgangene — Raadhusstræde og Snellemark — op fra Havnen. Mod Kirken fører nu om

Rønne, søndre Baadehavn og Kirken

Stunder en bred Bakkevej, men Byens Midte er Kirkepladsen forlængst hørt op at være, Nulpunktet ligger nu paa Rønnes umanerligt store, navnlig lange Torv, der maa have virket godt, da Husene alle lignede hinanden som gamle Ægtefolk, frederikdensjettesagtigt hyggelige, men som i vor Tid, efter min ringe Mening og med al Anerkendelse af kønne Enkeltheder baade i gammelt og nyt, er noget Kørsammen, — heldigt virker dog som Skille- eller Samlingspunkt Springkummen med sin Trækrins midt i det hele, et Minde om Familien Zahrtmanns Tilknytning til Byen. Hver Lørdag fører de Handlende her deres Varer til Torvs, Kødmagere og Gartnere, og naar der er Fest i Staden, eller »Landadelen« af anden Grund kommer tilbyes, har de paa Torvet Holdeplads for deres mange Automobiler; i de rummelige Købmandsgaarde er der knap saa fyldt nu som »forr i Tider« af landlige Vogne, dog lever endnu en Del af de herskabelige Landauere, og Bornholmernes lette, fintbyggede Heste, af Hillerødstoddet, er heldigvis ingenlunde uddøde. Endnu et Billede af Torvets Liv er det, naar Bornholms Værns — »Væbningens« — Musikkorps i Uniform glæder os ved deres Spil. Mens De lyttende hertil driver op og ned ad Pladsen, kig saa paa de Bygninger, som enkeltvis er det værd, f. Eks. Raadhuset — »Raastauan« — fra 1834, hyggeligt og værdigt i al sin Jævnhed; indenfor er der — paa en lidet værdig Plads! — anbragt en Stenplade fra den forrige Raadstue, der ligesom *sin* Forgænger igen laa i Raadhusstræde, overfor »Rosengaarden«, d. e. Amtstuen, paa hvilken Plade foruden

Frederik IV's kendte Rokokkonavneslyng og »Dominus Mihi Adiutor« og 1729 staar følgende Vers:

Frygt Gud: wær Kongen tro! giør hver Mand Rett og Skiell.
Saa skall Du stedtze boe i Fred og lewe well.
Hver ærlig Mand, som seer paa mig, kand ind og ud frit gange,
Mens Morder, Hore, Tyv og Svig min Kielder tar till Fange.

Saa vil jeg foreslaa, ærlige Mand, at vi ganger ud og ind mellem Rønnes gamle Gader. Det bliver ikke en Time i Bygningsstilens Udvikling gennem længere Tidsrum, saaledes som man kan faa i andre Købstæder, ogsaa danske, — en gammel Gaard, Lybækkerstuen, ligger i Grønnegade ved dens Udmunding i Toldbodgade; den lille Hovedvagt — Sten fra Hammershus — skal man se, den røde Murstens-Købmandsgaard vinkelret derpaa med Rederudkiget paa sit Tag, o.s.v. —, men hvad man lægger Mærke til, og hvad der efter mit Kendskab til danske Købstæder er ejendommeligt for Rønne, det er den Grad, i hvilken de mageløst hyggelige Bindingsværkshuse præger store Dele af Byen, og gid en god Skæbne og Forstaaelsen af, hvad det er værd for en By at bevare saadant Præg, maa holde sin Haand over, hvad der endnu staar! Slaa et Slag gennem Laxegade — til den gamle graablaa Ejendom dér ved det store Træ, som og til andre Steder paa Bornholm, er der knyttet afgørende Træk af Holger Drachmanns Ungdomshistorie, — gaa gennem den smalle Del af Storegade — det røde Hus straks paa venstre Haand! — op mod Kirken og forvild Dem i Krinkelkrogene sydøst for den! Maaske kan De opdage Gadeskilte, men maaske ikke; gør ikke noget, De finder nok ud igen, og De har moret Dem godt imens: se, dér er et gult Bindingsværkshus, og dér er et rødt, og de gamle, tjærede Egebjælker — »Korsvirkeshus« hedde disse Bygninger paa svensk, — fremhæver Farverne saa godt; her er et sammenhængende Stykke broget Husrække, men her kommer en rødkalket Havemur, med grønt opover og nedover, og derhenne springer et Hus pilskævt frem i Gaden; kig frem gennem hele Gaden, nyd Farvers og Liniers Spil, ogsaa Tegltagenes og den blaa Himmels, — maaske faar De i Tilgift Kirkens hvidtogrødt, — men fald ikke, mens De stirrer, over de bitte Badehustrapper, som fører op til de lave Stuer, og fald ikke ned mellem de toppede Brosten i Sidestræderne, — »hvorfor slaar I ikke Jeres Sten ned i Gaden, det gør vi i København,« sagde en tiaars Hovedstadsdame. Fra Krinkelkvarteret tilbage til

Eriksens Gaard, Laxegade, Rønne

store Storegade, Angsigtet mod Silkegade, der skraaner ned til Østersøen ved Nørrekaas: en anselig, gul Bindingsværksgaard forrest paa Hjørnet overfor os, i Flugt med dens »Væggered« en graafarvet Kvistgavl med irret Lygte paa; Gadelinien trækker sig lidt ud til venstre, Grønnegades yderste Hus springer rødtavlet frem med Front imod os og en Lygte paa sit Hjørne, og idet Silkegade med noget stærkere Fald skraaner videre, springer endnu et Bindingsværk frem, gult og med Lygte Nr. 3, — sidst glider Blikket henover Søens Flade, og gaar Solen just glødende ned, eller Lygtelyset, nu den *er* gaaet ned, kæmper sig op mod Dagens svindende Tone, saa siger De slet ingen Ting, bliver bare staaende musestille og gaar siden hjem, god i Sind.

Men der er en Ting, jeg gerne vilde sige om Rønnes Gader: bare De kunde opleve dem en Vinteraften, naar Sneen ligger tyst og højt over Brostenene og nedad Tagene, og mens Solen skinnede, har Sneen dryppet fra Taget og der har dannet sig Istapper, alenlange eller trekantet flade som en røget Lax; Lampen er tændt bag smaarudede Vinduer og lyser ud i Sneen, og Sneen lyser tilbage paa røde Mure. Rent Pandekagehusæventyr! Og næste Morgen er den noget af et nyt Æventyr, naar Landboernes Kaner og Slæder glider ringlende gennem Gaden, og alt andet Kørende ogsaa er sat paa Meder, fra den gamle, gule Postvogn — — ak nej, det er sandt, den tog de jo fra os, og vi fik en nystrøgen »Bil« i Stedet, men saa da fra Kul- til Barnevogne.

Vi var ved Silkegade, og den kan passende være Udgang

for et Par smaa Trip, der viser, hvordan vi lige udenfor Døren har frisk Luft og noget kønt at se paa. Vi kommer — over en lille Plads, hvor de ældre Fiskere om Aftenen nyder Hvilen paa en Bænk, — ud paa Nordre Spaseresti eller Adjunktstien, saakaldet, fordi det var en af Statsskolens Lærere, som fik Jernbanen til at anlægge Stien og Stenforkastningen nedenfor og samlet Pengene til et Stakit mod Banelinien, — og straks har vi Nørrekaas med de tøffende Baade for os og Molebroen, der stikker frem i Søen med sit Sprinkelrækværk, et fint Skyggerids mod Lufttonerne bagved. Med større Langsyn følges Kysten nordpaa langs den hvide Strand med Sandflugtsskoven over, op til hvor Hasle ligger og lyser rødt i klar Luft, dannebroget, naar der er Sne paa; nedenfor til venstre Kysten om Helligpeder, ovenfor til højre Rutskirkens høje Land. Fornøjeligt er det om Vinteren at høre Gaddisernes (Havliternes) Sangpassiar ude paa Vandet og saa opdage deres sorthvide Flokke, halvtreds, hundreder; vips er de væk, dykket ned, holder Vejret længe dernede, vips er de der igen, en, tre, tyve og saa den hele Flaade, rystende Hammen; det lyner af de hvide Brystfjer, naar Flokken letter og stryger frem mod Solen, — en Baadjæger har, oftest forgæves, løsnet sit Skud imod den. Man kan ogsaa træffe at se en Ederfuglefamilie ro fro omkring paa Bugten med kolde, vaade Fødder og Mave. Men kommer Isen dragende derudefra, — vi saa dens Kant i Gaar lyse frem i det fjerne, — og mødes med Strandisen, saa den hele Østersø er dækket, da dør alt Liv, Fuglene har søgt længere ud, hvor der er Vaager at dykke og fange i, og saa straalende Lyset kan være over saadan en udstrakt Hvidmark med Skrueisens Stak ved Stak, man trættes i Længden af dens Intetsigen og bliver glad den Dag, da en Storm har befriet det indesluttede Hav, og »Stakkene«, Stabler af flade, firkantede Istallerkner, flyder om med sortladent Vand imellem sig og leger Grønland til Glæde for hver Ven af dette fjærne, vældige, dragende Stykke Danmark.

Naa, vi sidder her og digter Vinteræventyr, mens vi nyder den sommerlige Udsigt fra Adjunktstien, — lad os fortsætte over Byaaen og gaa ud paa Stranden til Nebbeodde, som viser sit venstre Ansigt derhenne. Her vil jeg begynde og snakke lidt Geologi, som jeg siden forfalder til. Det mest uøvede Øje ser fluks, at øverste Lag er Affald fra en sen Jernalder, en Slags industriel Køkkenmødding: Vaskeopspande, Fiskedaaser, Cycledele m. m. m. Derefter følger Ler og Sand; hvor det er blødt, har Søen spist deraf, ædt sig Huller ind i

Rønne Strandbadeanstalt

Brinken, ædt saa meget, at et lille upynteligt Murstensskur, der for ikke altfor mange Aar siden satte Ryggen lige mod Nebbeodde, nu staar et godt Stykke ude paa Havstenene som en glemt Misforstaaelse; men Leret og Sandet kan ogsaa blive til haard Jernsten, naar det er blandet med det af det gennemsivede Vand nedfældede Jern. Forsteninger findes her mange af, og det skal være Ferskvandsforsteninger, mens de længere nordpaa er afsat i Saltvand. Paa Oddens Hjørne ses en Forskansningslinje, altsaa Lagenes oprindelige indbyrdes Leje er forstyrret ved en Rystelse.

Efter denne Lektie vender vi om og gaar tilbage samme Vej, som vi kom, dels fordi St. Torvegade, ved Brolægning og som Beboelsesrække til det yderste ordentlig, er overordentlig i Kedsommelighed for Lystspaserende, dels fordi Rønne tager sig saa pænt ud fra Strandstien, naar man holder Gasbeholderne ude paa den ene Side og Jernbanens maaske nødvendigvis lad os sige mindre skønne Bygninger paa den anden; helst skal dette Bybillede ses efter Solnedgang, naar Græsset er blevet grønnere, Plankeværker o. l. milonede, og Staden ligger som paa en Sokkel af den rundende Grønskrænt. Naar Jernbanebommen er passeret, fortsætter vi Turen langs Banelegemet til Havnen, lugter Tjære ved søndre Baadhavn og ser Garnene ligge til Tørring, kaster et Blik ud over det endnu ikke fuldførte Havneanlæg i Syd med den bornholmske Bygningsforekomst et Silderøgeri og gaar saa ved det slotslignende Alderdomshjem opover Skrænten og videre ud til Væbningens gamle Øvelsesplads, til Galløkkens (Galgeløkkens) højtliggende Fælled, hvor Gyvel og Lyng blomstrer hver til sin Tid, og der i det hele er ganske

godt om Blomster, — »opret Kobjælde« staar fredet indenfor et Gærde af hvide Politivagtsstolper, — hvor Lærken løfter sig paa sine mageløse Triller og triller paa sine Løfter til Magen. Under Brinken ligger Havfladen, højnende sig ud mod det endeløse, dragende vel mest naar den er i Ro og har denne vinblaa Farve, som er noget af det sydlandske ved Bornholm. Vi fortsætter ud til Ormebæk, hvor Udsigten aabner sig over Onsbækbugten — Kortet siger Mølle Bugt — og til den gode, danske Skov paa den anden Side og de Strande, hvor jeg snart skal føre Dem ud, og vender saa tilbage til Byen gennem det smalle Træskjul mellem søndre Landevej og Galløkken, kigende til det runde, digre Kastel, formodentlig paavirket af Rundkirkestilen, Klassekammerat af »Tordenskjolds Citadel« i Frederikshavn, men alligevel opført i Slutningen af sekstenhundredeogfirserne — Peder Wessel kom til Verden 1691 — som Led i en Landbefæstning, hvoraf der ellers nu kun er et Par Voldgadenavne tilbage.

Men Rønne er jo mere end Natur- og Gadeskønhed. Der arbejdes. Paa Overgangen til Arbejdets Skønhed kan vi passende betragte den over 100 Aar gamle Theaterbygning paa Hjørnet af Østergade og Theaterstræde. »Lær Visdom af Livets Optrin!« har en gammel Rektor sat over Scenen, og selv om ikke alle dennes Optrin har struttet af Visdom, saa kan man lære en hel Del derhenne; der er Theater i Bornholmerne, ikke blot saaledes at de holder af at se, hvad andre har skrevet og andre spiller, nej, vi har ogsaa Folk her paa Bjærget, der er Mand — og Kvinde — for baade at skrive og at spille, mest Folkelivsbilleder fra en Tid, som er gaaet, men mindes endnu, og det er en sand Fornøjelse at opleve saadan en vaskeægte Bornholmsaften, selv om en »fører« Mand maa lægge en Tomme til sine Ørens Vækst for at fange flest mulige af de »fødte« Ord, som nok for nogles Vedkommende desvære er gaaet eller er ved at gaa ud af Talesproget, men som altid mødes med Jubel af de forstaaende Tilskuere, (der kan være uartige Ord imellem!) Ogsaa et Sted som Gudhjem er med paa Skuespilomraadet. Der gøres her en dygtig, værdibevarende Indsats fra Forfatternes og de Optrædendes Side; Spillet er uden store Fagter, alvorligt og lunt.

Efter Theatret nævner jeg Bornholms Musæum, hvis righoldige Indhold gaar ligefra Geologi til Maleri. Et Besøg her, og endnu bedre flere grundige Besøg, lønner sig, men nok allerbedst for den, som først har lært Bornholm at kende i Marken.

Saa var det »Arbejdet« efter almindeligste Forstaaelse, — selvfølgelig kun det særlig bornholmske.

Kommer De gennem Sct. Mortensgade, ligger her et af de største Stenværkers og Stenhuggeriers Udstillingsplads og Huggebane. Jeg nævner med de samme Stederne for de andre store Stenvirksomheder: ved Nexø, paa Hammeren og ved Vang. Raa og blankslebne staar Bornholms Klippestykker her; vanskeligt at sige, hvornaar de er smukkest; sikkert, at man ligefrem kommer til at holde af de Sten, naar man lever imellem dem, og har man set dem i sammenhængende Klippeflader, genkender man dem med Glæde, selv naar de ligger udstykkede i Vejenes Skærvebunker: dér er den mørke Rønnegranit, dér den flammede eller spættede sortoggraa Sten fra Paradisbakkerne eller fra Vang, dér Hammerens lyse Granit, det røde dér er et Stykke Pegmatit (Rødskal), som i slebne Flader giver de dejligste Tæppemønstre, og her har vi den blidere, blødere Sandsten med dens fine graagul-rødlige Farveovergange. Bygningssten og Mindesmærker leverer Bornholm — og jo saa Brosten, store og smaa. Det er forbavsende, saa en øvet -- helst fra Barnsben stenvant — Hugger med sit Kendskab til Stenens indre Bygning har Øje for, hvor han skal ramme: med lette Slag paa Mejslen striber han en Fure henad Oversiden, vender Stenen, og saa, tju, et kraftigere Slag eller 2 eller 3, dér ligger den store Klods med friske Brudflader!

Pottemager. Fabrik. *P. Hjorth*, Rønne, fot.

Fra Stenen til Leret, — begge Klode - Bestandele har det aandeindblæste Ler, Mennesket, fra meget, meget gammel Tid vist at danne til og bruge efter Behov og til Glæde for Aandens Udkig, Øjet. Bare man faar saadan en Klump mellem sine Hænder, giver man sig jo uvilkaarligt, som i Leg, til at forme den; man bliver ivrigere, og for at skaane sine Klæder og faa Hænderne mere fri, sætter man Klumpen paa et lille Brædt over sine Knæ, glatter siden Kunstværkets Yderside med en Træpind,

— saaledes er vore Gravhøjes Urner bleven til, saaledes laves Jydepotterne.

Men tidligt er den drejende Pottemagerskive bleven opfunden, vistnok rundt over hele den drejende Lerklump Jorden. Almindeligst, og saare gammelt, er det med et stort Svinghjul forneden, som Foden faar til at suse rundt, og — paa fælles Axe — en mindre Skive foroven. Paa denne Skive klasker Pottemageren en Bold af det rensede Ler, klemmer den kraftigt, mens den snurrer, for at jævne Ujævnheder i Stoffet, vender den om og giver den samme Behandling en Gang til, stikker saa en Finger eller fler, bestandig vandfugtede ned i Oversiden for at danne Hullet, og nu fatter han om Leret forneden og lader Hænderne glide opefter, udefter, indefter, — komseda, komseda, se, hvor Leret er ham følgagtigt og slanger sig i Vejret! Foden og Haanden standser, Skive og Ler skilles med en Kniv, — og dér staar Karret som et fuldbaarent, fugtigskinnende nyfødt Barn. Derefter Lufttørring m. m. Men nu følger det vigtigste og sværeste: Brændingen. Der er lagt Ved til Ovnen, de mangeformede Krukker stilles derind paa Hylder, Ovnaabningen mures til, og saa sidder Kunstneren — for det er han — ene med sig selv og Nattens Timer, passer Ilden, ser ud til Himlens Stjerner og venter, venter. Naar siden Afsvalingen har fundet Sted, kommer det spændende Øjeblik, da Ovnen aabnes, og det skal vise sig, om Brændingen er lykkedes. Glasering, Paamaling og den Slags skal jeg ikke komme ind paa; forskellige fine Navne har Varen faaet: Fajance, Majolika, Terrakotta, — men lad os kalde den paa jævnt Dansk Lertøj, Pottemagerarbejde; Anvendeligheden og Skønheden bliver lige stor for det, se blot paa den Syltekrukke dér, er den egentlig ikke pæn? —, den gammeldags hyggelige Urtepotte, ikke at tale om det fornemme »Stentøj« i alle Regnbuens Farver. Og til alt dette findes Raastoffet paa den lille Ø, mest ude ved Onsbæk syd for Rønne. Gaa ind i Musæet og se ogsaa, hvad der for 100 Aar siden kunde gøres af Ler paa Bornholm.

De spørger efter Bornholmeruhrene? Ja, de har haft deres Tid, og de dikker Tiden støt afsted i mange Hjem, en gammel Ven af Husets Folk. Og er deres Stortid end forbi, de laves endnu, lad Dem lave et!

Nu ud i *Omegnen!* Skal vi være flotte og hyre et Automobil? Styreren kører ad Søndergade og søndre Landevej, standser et Par Minutter ved Pyt-Hus-Skrænten, hvor der for en hundred Aar siden er gravet Ler og Kul, — en gam-

mel vandfyldt Lergrav ligger omtrent helt ud til Østersøen, — og hvor vi paa nært Hold har Udsigten mod Onsbækskoven. Til den fører Vejen nu hen, og Rønne Plantage nærmer sig fra venstre; naar Vognen har truttet for et Par Sving, strækker der sig foran os en ualmindelig smuk Vej med blandet Løv- og Naaleskov til Siderne, store Birke foran Brynene. Lige efter »Ørnestenen« drejer en Vej til venstre, Vognen bumper lidt, men det gaar, og gennem Plantagen daler vi ned paa Aakirkebyvejen, svinger atter til venstre og, naar vi er forbi Robbedale Trinbrædt, til højre over Skinnerne. Pas nu paa, for om et Øjeblik ser De, inde i nogle lægtergærdede Løkker, Sten mellem Lyng og Enebuske og smaa Vandpytter, og det er ikke Sten til at slaa Smut med, men Bundstenen, der gaar i Dagen, selve Bornholms Granitfjæld, som her møder Dem for første Gang.

Vi maa se at smutte ned til Rabækkeværket med de store hvide Dynger, Affald fra Kaolinbrydningen, og minder selve Synet af Kaolinen om dens Slægtskab nedefter med Leret, saa kan man ved at bryde en Klump fastslaa Slægtskabet opefter med Granit, idet mere uforvitrede Dele ligger inde i Klumpen. Porcellænsjord kaldtes den i tidligere Tid, benyttes ogsaa stadig af vore Porcellænsfabriker, mere dog ved Fremstilling af Papir; men væsentligst er for Tiden Tilvirkningen af ildfaste Sten, Chamottesten: Kaolinen blandes med Ler, mest bornholmsk, Stoffet knuses, formes, efterpresses, tørres og brændes, og Stenene anvendes saa overalt, hvor Murværk skal værge sig mod Ild, i Lokomotiver og andre Kedler, i Kakkelovne o. s. v.

Men vi maa videre og kan nu vælge at komme op ad Snorrebakken til Granitbrudet ved Klippegaard. Har man faaet Lov at gaa ind i Klippegaardsløkkerne, finder man baade en Del vandfyldte Huller, det er de gamle Brud, og nogle mægtige Gruber, hvor Arbejdet er i fuld Gang; ind mellem Vandhullerne breder sig Blomsterdækket, smukke Stenblokke ligger rundt omkring, og fra Brudets vestlige Udkant gaar Blikket ned over det solbeskinnede, arbejdsrygende Rønne med grønne Skove til begge Sider og Havet langs det hele. Nede i den største Grube, et gabende Svælg med mørke Mure, hvor Pegmatiten trækker sine røde Striber, staar en lille Mand — han ser da lille ud heroppe fra —, og borer et Hul, kommer Krudt i Hullet, tænder en Lunte an og undlader derpaa ingenlunde at fjærne sig uden Sneglefart. Men saa er det, som var Verdensperpendikkelen gaaet i Staa og Intethedens Rige begyndt. Langsomt dør

nogle Minutter bort, hvert paa flere Gange 60 Sekunder. Øjnene stirrer tomt. Da, — skjalv ikke Fjeldet? Et dumpt Knald, og frem og ned brager ud fra Millioner Aars Sammenhæng en Knold paa Tusinder af Pund, hulende sig i et Leje i Bundens knasende Ross, mens en Sky af Stenstøv staar op af Dybet.

Tilbage til Vognen, Vejen snoer sig mod Nord, til den brat — en Række Kæmpehøje paa højre Haand — vender i Vest ud til Haslevejen. Her kan vi forlade vort Køretøj og tværs gennem Blykobbe Plantage (Nordskoven, Sandflugtsskoven) gaa ned paa Stranden ved Hvideodde; lige ovenfor er vi kommen forbi en Bunke jernrødt Støbesand, og Jernstensklippen, hvoraf det er dannet, spores flere Steder ved Kysten, men dér, hvor vi kommer ned, ser Stranden saa uskylds-sandhvid ud, — Jernklippen er nedenunder, se Stenen derude, omtrent paa Linie med det midterste af de Opslag, som varer mod Badning: dér er Randen af »Jespersens Bue«, en foldet, opskraanende Havdal, hvis ene Bundende her naar til Vandspejlet; lavt indenfor, dyb udenfor, Strøm og Sug. Syd for Odden ligger Rønne Badeanstalt eller Af- (bevares, ogsaa Paa-) klædningsanstalt. Gaar man tilbage til Byen ad Landevejen, har man mod Øst det flade Forland og bag derved Kaolinvæggen og Granitoverlandet; Brudenes Hejsegrejer ses deroppe.

Det var Rønne med Omegen og derunder lidt om, hvad Bornholm i det hele er for noget. Lad os nu undersøge det nærmere!

Fra Rønne til Nexø kommer man enten ad

SØNDRE LANDEVEJ,

der som et Sjippetov hænger mellem Byerne, nær ved at slæbe i Vandet mod Sydvest, eller ad Vejen over Aakirkeby — om man vil, med Ruteautomobil — eller endelig med Jernbanen, som først følges med den nordligste af de 2 Landeveje, men ved Aakirkeby lader sig drage nedad, for at Vejen til Nexø ikke skal synes saa kort, som den er, og saa naar frem til denne Østens Hovedstad gennem søndre Landevejs Opland.

Vi, der kender Søndre Landevej, holder meget af den, og gid den maa faa mange nye Venner! Bare at køre den igennem er en Fornøjelse, — Udsigten over det aabne Vand, Landskabets skiftende Form, Gaardene med deres Smaaskove, Aaernes Bugtninger trukne op med Grønt, — men bedre er

det unægteligt at gaa den paa sin Fod med Afstikkere til Stranden, gennem Vandløbene o. s. v.

Vi tager fat ude i Rønne Plantage ved »Ørnestenen«, løber lige op til den i dens Granskjul og finder den at være en stolt, høj og højtidelig Bautasten, aldeles utilnærmelig for dem, der fritter om gammelt Nyt. Igen nede paa Landevejen lægger vi Mærke til, at den her danner en lille Bakke, og paa Kortet kan Kurven følges mod Nordvest ad Rønne til og mod Sydøst til dér, hvor Vejen gaar over Lilleaa. Det menes at være Bredden — den højre — af en Iselv, strømmende ud fra en Randbræ, som under Isens Bortsmeltning fra Bornholm er standset paa en Linie noget østligere end Lilleaa; Floden bortførte Bræens Smeltevand, Grus og Sand faldt tilbunds og aflejredes i den under Vandets Fart mod Nordvest, mod Deltaet om Robbedale og Rønne. Aflejringsstoffet, hvis bølgede Linier kan ses bl. a. i en Grusgrav ved Vejen til Arnager, præger hele Landskabet fra Stampen til forbi Arnager, vel nok Bornholms fattigste og mest ufrugtbare Landskab, — den nøjsomme Kartoffel trives dog her —, men derfor, med sin Lyng og sin spredte Bevoksning, ikke det grimmeste. Naar vi er kommen forbi Skovstykket omkring Sognevejen ned til Arnager, ser vi paa Marken Bornholms eneste Runddysse; den er rent ud sagt noget sølle, med Overliggeren knækket og nedfalden i Midten, men Skaalmærker har den, — det faar trøste os.

Naa, vi er kommen lidt for langt af Led og vender derfor tilbage til Stampens Skov, hvor der naturligvis i sin Tid har ligget Stampemøller ved Stampeaaen (Vellensbyaa); nu er her Ørredudklækning. Faar vi Lov at gaa indenfor Hegnet, finder vi en køn dansk Skov med aabne Pladser, — paa en af dem spores endnu en forhenværende Cyklevæddeløbsbane, — og de geologisk tilgængelige bør begive sig ad Aastien, i hvilken de, hvor den over Sandet træder forbi Brinken ud paa Stranden, kan finde et Jernstenslag med en Mængde forstenede Muslinger, — dette er Stedet, hvor bemeldte Juralags nøjagtige Plads i den geologiske Lagrække bestemmes; de bør endvidere finde en høj Aavæg med Fosforitklumper og mindes en Bodilskersøn, Adjunkt, senere Overlærer Magnus Jespersen, som allerede i 1860erne saa, at Fosforiten kunde omdannes til Kunstgødning.

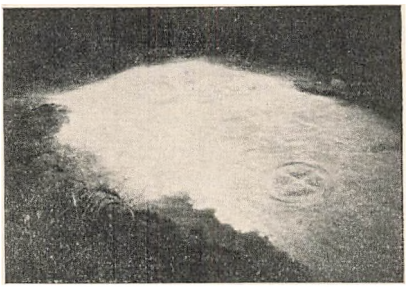
Efter at have ventet paa d'Herrer Geologer gaar vi nu allesammen over et højtliggende Lyng- og Naaletræstykke ned paa Stranden ved Bavnodde— nyd først Udsigten deroppefra mod Pynterne, vi stiler imod! — og naar den første

af dem, paa Kortet ikke navngiven, men af Geologerne kaldet Forchhammers Pynt. Søen slikker lige op ad den, og maaske maa vi ligesom Gletscher-Bestigere hugge os Trin i den faste Grønsandsvæg, hvis vi vil naa tørstøvlede om Hjørnet. Efter den Bedrift tager vi Pusten et Øjeblik, og Pynten er ogsaa nok værd at standse lidt ved. Søg først de morsomme Forsteninger: her er Østers og andre Muslinger — oh, lykkelige Fortidsvæsener! —, og her er Belemniter, paa almindelig Dansk Vættelys, paa bornholmsk Tordensten; her paa Øen er det Tordenen, som slaar ned, og disse smaa gulbrune, halvklare Tordenstraalespidser — forstenede Blæksprutteskeletter — er slaaet ned i Forchhammers Pynt og lader sig nu pille ud med Fingrene eller ved en Lommeknivs Hjælp. Se dernæst tilbage paa Forchhammer, naar vi paa vor Strandvandring er kommen indenfor den Havsten, der paa Generalstabens Kort kaldes Sangedynen, men simpelthen hedder Sengedynen: dér ligger den bare, strænge, stejle, graablaa Grønsandsklint og tager sig ud, vædeskinnende af Vandet, der er silet ned gennem de overliggende løsere Lag, men ikke kan gennemtrænge Grønsandet, og bagved har vi som fremhævende Modsætning den mildt skraanende og grønne Bavnodde med Stampeskoven foroven.

Arnager Klint.

Forbi Horsemyre-Odde gaar Turen videre lige løs paa den stevnsbugede Arnager-Klint, der ser ud, som den var bygget af løst opstablede hvidgraa Mursten med Markens grønne Tagskæg over. Slaa nogle Stykker af Kalken løs med Spadestokken eller Hammeren, saa kommer der Skalaftryk af Muslinger frem, eller Skallen ligger der selv, ligger der minsandten med Perlemoderen paa, hundredtusindaarig Perlemoder, ungdomsny i

Helleristningssten ved Lille Strandbygaard.

sin bløde Graasilkeglans! Ikke sandt, et vidunderligt Møde mellem ens eget N. N. fra nittenhundredeoghvidkaal og dette Aktstykke fra en Tid, som var levende, da end ikke Grundlaget for urgamle Sagn var dannet? Men se ud, se ud igen! Se Bølgerne bryde over Kalkrevet, som i en Bue skyder sig ud fra Kysten, hegnende en Red, hvis koralsøagtige Tryghed indenfor det stormende Hav var kendt i hvert Fald for Aarhundreder siden; nu har Ingeniørkunsten en Kende sydligere skabt Fiskerne en Øhavn, der ved en lang Bro forbindes med Stranden nedenfor det lille Leje. Se saa Madsegrav! Ja, ogsaa dette Navn søges forgæves paa Kortet — ligesom Betegnelsen Homandshald for Kyststrækningen til begge Sider —, men det faar vor geologiske Kammerat til at flamme op i saa stor Begejstring, som slig Stenmand kan huse; thi Madsegravskrænten er klassisk opbygget: nederste Lag er fra den kuldannende Tid, saa følger omtrent ½ Meter med Fosforitknolde, øverst — lige under Nutidens Jordhud — Grønsand. Vi andre finder bedst Stedet, naar vi véd, det ligger nedenfor en høj Skorsten, der underligt forladt og meningsløs rager op i Landskabet. Det var i Krigens Tid; det kneb med Kunstgødning til Landbruget, saa optog man den jespersenske Fosforittanke, og — nej, lad os ikke tale for langt om de »Partre« Millioner Kroner af Statens Penge, som ligger begravet her! Dette er en af de Erhvervsruiner, som vidner, at Bornholm har lidt af alt, men altfor lidt af meget, (dog, stenrig er Bornholm). I fælles Glæde samles vi om en Kilde, der kraftig og dejligt kold bobler op i Stranden ved Skrænten Fod, skyller sit Vands Jern af henover Stenene, som rustrødner derved, og i et klarrenset Løb forsvinder ud i den i Forvejen ikke særlig salten Østerstrand.

Saa gaar vi gennem en Regnskylsudskæring op paa Landevejen, dér hvor dens Sjippetov er ved at dyppes i Vandet. Gemt inde i det smalle Stykke Fyrreplantning ligger en af Bornholms mange Kystskanser med hele fire Længer, men et meget ældre Mindesmærke ligger paa Lille Strandbygaards

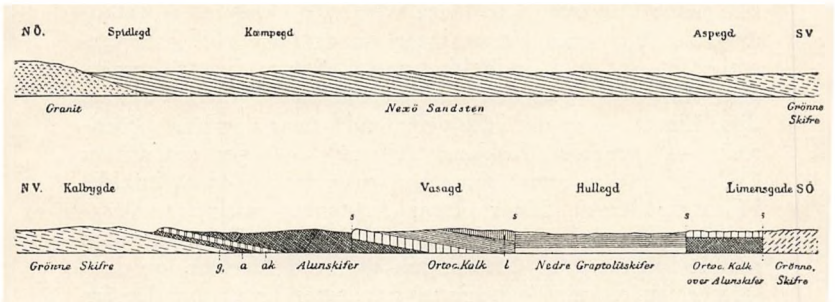
Mark, omkring 100 Meter i Vest fra Gaardens nordre Hjørne: en Hellerist:ningssten med Hjulmærker.

Og lad mig nu forestille Dem for Lilleaa, som løber under Landevejen, kort før vi naar Sose Mølle. Ved den 28. Selvejergaard steg jeg ned i den, og næsten tørskoet kunde man gaa paa Skiferbundens Flisebelægning — »Storegade« kaldte min Ledsager denne Naturvej, og høje som et Hus paa 5 Stokværk hæver sig snart Skiferbrinkerne, som Aalejet er skaaret igennem; Egerødder er som smaa smuttet ind mellem Lagene, nu strækker de sig, blottede, armtykke, etsteds deroppe langs Husmuren som Bjælker, der skiller et Stokværk fra det næste; Aske, lige op og ned som Skorstene, naar fra Kælder til over Taget, mens runde Elletræers frodige Urtepottevækster danner Overgangen til det grøntbrogede Gulvtæppe og Væggenes Dragning: Fredløs, St. Hansurter, Bregner, Gedeblad m. m.; som særlig Bregnerne staar dér — en ejendommelig lille en netop saa højt oppe, at jeg trods al ond Havemandsvillie ikke kunde faa den nappet med min Spadestok, — som de staar dér, fintløvede og ligesom overbrusede, stukket ind i Skiferrevnerne, er det Billedet af en overdaadig, tufstensopbygget Vinterhave. Ræve har krattet sig Huler i de modstandslette og dog faste Brinker, Fasanen søger Skjul i naturlige Hulheder. Naar vi igen er kravlet op paa Marken og følger Lilleaa mod Syd over Landevejen, kommer vi gennem »Dynerne« (udtales omtrent »Dønnerne« — lukket ø, ingen Stødtone!), et kuplet Landskab med Lyngbakker og Fyrrer, ned til Udløbet og har mod Vest Sose Odde, mens Udsigten mod Sydøst rækker forbi de andre Aaers Mundinger til Raghammer Odde.

Ved Skjelbro, godt et Par Kilometre østligere, gaar Landevejen over den lille Risebæk. En grim Bygning, kendelig langt væk, betegner Stedet; det er endnu en Krigstidsruin, Gravminde over en Cementfabrik, avlet for ikke-bornholmske Penge og død saa at sige i Fødslen; store Bunker af daarligt Kul vidner endnu om, at Væsenet knap har naaet at tage Føde til sig. I de senere Aar har Bygningen dog gjort Nytte ved at huse en Husflidsskole, og Geologerne, som jeg paa denne Tur stadig vender tilbage til, er Ophavsmændene taknemmelige, thi ved at afrømme Jorden over det paatænkte Brud omme ved Vejens Sydside har de lagt en pragtfuld Cementstensflade blot, hvor man før møjsommeligt maatte skrabe et lille Stykke frit, og her aabenbarer sig et Netværk af rentud bedaarende Skurstriber — mest i østvestlig Retning — fra den 2den bornholmske Isoverhaling.

Ogsaa Risebækken følger vi medstrøms; hvor den fra sin sidste Skrænt falder ned mod Stranden, har Menneskene hugget den en Trappe af Skifer, og Træer og Buske staar ved Trinene og vinker Farvel.

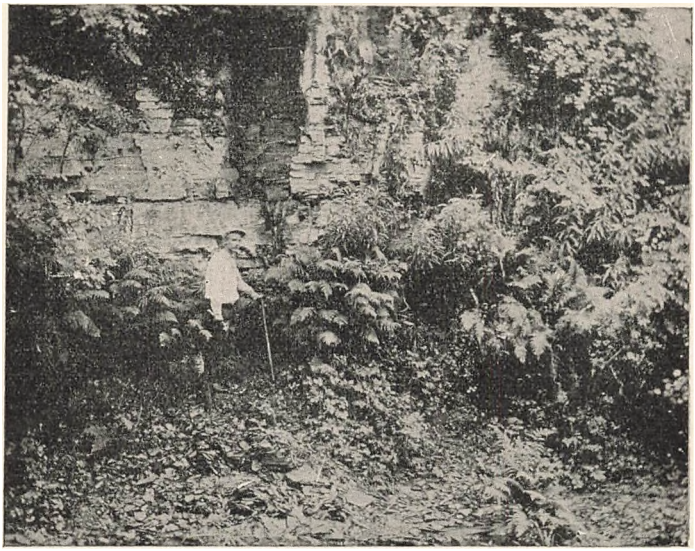
Men nu kommer vi til Læsaa, selveste Læsaa! Jeg siger det med et Trompetstøds Kraft, og straks vil De se Geologer og Geologinder træde en glad Krigsdans, men ogsaa for os andre er her værd at vandre. Oppe fra Almindingen kom-

Læsaa-Snit

mer Aaen, hedder dér Svenskebækken, løber fra Koldekilde langs Kaprifoliestien og gennem Ekkodal ud i Vallensgaardsmosen, kalder sig Kæmpeaa, naar den haster gennem den dobbelte Stenport under Aakirkebyvejen, og antager saa endelig det Navn Læsaa — Guden Hlers Aa, — under hvilket den er kendt af Alverdens Jordvismænd. Et Længdesnit af den viser hele Lagfølgen Granit — Sandsten — Skifre — Kalk, og de ligger omtrent i Tidsorden, saa at man kommer fra ældre til yngre Lag. Det er, som var en uhyre Stabel Tavler væltet saadan, som man spreder Kort ud, naar man vælger Plads til Bridge, og værsaagod, paa en saare kort Strækning er i sjælden Grad de mange Lag tilgængelige for Undersøgelse langs Aaløbet. Omtrent ved Spidlegaard nord for Aakirkebyvejen skyder Graniten ned under Nexø Sandsten, som igen dukker sig paa Højde med Aspesgaard. Lad os hellige os de yngre Lag, der ikke som de gamle nøjes med deres eget Værd, men gemmer fremmede Skatte i sig. Der er nu først Vejrmøllegaards grønne Skifre med de ældste, bornholmske Forsteninger, Hyolither, Fortidsslægtninge af nogle Havsnegle. Saa kommer vi til et lille Vandfald med Bund af den rustplettede Rispebjærg-Sandsten, — Rispebjærg skal De snart høre om, — og lige nedenfor Faldet følger et Lag Andrarumskalk, graalig, meget haard og gemmende en Masse

forskellige, ofte udmærket bevarede Forsteninger, (Andrarum er ikke Munkelatin, men en liden Stad udi Skaane, hvor man tømmer Kalken). Nu begynder den sorte Alunskifer, først i Aabunden, snart efter som en betydelig Brink, hvori der — ved Profilets Ender og øverst oppe — lader sig krebse, men den paagældende Krebseart, Trilobiter, er i Aarenes Løb bleven nogle temmelig haarde og tørre Bidder. Og saa fremtræder der her, meget synbart indlejret i Skiferen, nogle ofte over 1 m lange vandrette Linser af Antrakonit-Kalk, igen med Forsteninger og desuden med jordbegsagtige Stoffer som Indhold, hvorfor Stenen lugter brændt, naar man slaar paa den med en Hammer; »Boller« kaldes disse Linser, — er det ikke velgørende, naar den høje Videnskab — jævnfør »Køkkenmøddinger« — gør saadant et Ordfund, saa vi andre smaa kan spise med uden at knække Hjærnetænderne? Hvor Aaens Krumning afslutter Vasagaardsengen mod Vest, finder man i begge Skrænterne den samme haarde, graa Ortocerkalk som ved Risebæk, og disse Ortoceratiter, hvis Forsteninger navngiver Laget, har De fra lille af set og traadt paa, naar De gik ad Gadens Fliser: en smal og lang Hvidtegning i det graa, ligesom af en Række høje Flipper uden Knæk, sat ovenpaa hinanden med Halsaabningen fremefter. Naar vi saa stiller os paa Vasagaardsbroen med Næsen den Vej, vi er kommen, lægger vi Mærke til de 10—15 m høje Skrænter til venstre under Gaarden; det er til en Forandring Graptolitskifer, og har De ikke mødt Forsteninger før, saa kan De her finde Aftryk omtrent ved hvert Stykke, De tager i Haanden, — Graptoliter hedder de altsaa og var en Slags Kolonidyr, lavtstaaende Væsner, men nu optagne i den videnskabelige Rangfororddnings 1. Klasse, fordi de samme Former optræder i samme Tidsorden de forskellige Steder paa Jorden og derved tillader en nøje Sammenligning af vidt skilte Egnes Lag. Saa vender vi os om og finder paa venstre Aabred nedenfor Broen en Kende Skifer, der, forholdsvis ungdommelig, bærer det lapsede Navn Trinucleusskifer efter den Forstening, som nu den har ment at skylde en endnu yngre Tid, og er vi kommen nogle faa hundrede Meter paa den anden Side Hullegaard, befinder vi os i et gammelt Brud. Paa Ørsteds og Forchhammers Anbefaling — for godt 100 Aar siden — forsøgte man sig her med et Alunværk, for saadant et havde de i Skaane, — det gik nu ikke, men over Alunskifren ligger et Lag Ortoceratitkalk, kendt og brugt i Bornholms gamle Dage til Kalkbrænding og til Bygningssten; de omliggende Gaarde

Fra Læsaa.

ægtede den til Hammershus, den sidder i Aa og flere Kirker. Limsten (eller Cementsten) kalder vi den herovre, og derfor er vi nu ved Limensgade; som »bornholmsk Marmor« pranger den ogsaa, fordi den med Tiden bliver sort og glat og ved Polering ganske blank, saa den — det gælder ogsaa Andrarumskalken — kan blive til fine Brevpressere paa vort Skrivebord m. m. Jamen, højere op: Diamanter gives der paa Øen her! Gak over søndre Landevej og mod Aamundingen og find atter her en Ret Linser, budt frem i Graptolitserviet; skærer man Linsen over, kan det hænde, at der midt i den ligger en bornholmsk Diamant, — vi maa dog nok helst nøjes med at se dem paa vort Musæum.

Hermed slutter vor Læsaatur. For de boglærde Stenfolk har den været en Række levende Billeder til deres Bøger med de forfærdelige Navne i; for os alle et Indsyn i Naturværkstedets Arbejde gennem umaalte Tider, og gik vi der end med Spøg paa Læben en dejlig Sommerdag, det kan ikke være andet end, at de dybeste og ærbødigste Tanker i os fik Brød af Sten, — skulde De, hjærtkære Ledsager, faa en forbigaaende Fornemmelse af at indtræde i forstenet Tilstand, saa tø op ved at se paa det rindende, levende Vand og det for Vindene legende Løv, og gaa hen til den gamle Vandmølle, som ligger dér med sine klinede Vægge, med Mølle-

stenene og Hjulet og det hele, kun ikke i Gang; den er som et elskeligt gammelt Menneske, der har været med i Livets Arbejde for ikke længe siden og nu løser sin sidste, kønne Opgave: at fortælle om sit Liv og være mild.

Nu tager vi et bravt Skridt frem, over Grødbyaa, forbi Pederskirke. Forstaar De at se paa et Kort, vil Egnen dér sydefter lokke Dem med sine Smaaskove og Vandløb, Sandmarker og Myr; Navne som Billegrav og Holsterhus faar igen Geologen til at spidse Øren, for Arkæologen flimrer det med F. M.er, og Folkemindemanden ser i Syn for sig Bonavedde, Søn af Tornegaardsmanden, men med en Havfrue til Moder, og derfor kunde han se Underjordsfolket; de drillede hinanden, men Bonavedde stod sig, og da en af Puslingerne rakte ham et Sølvbæger, kastede han dets Indhold bag over Hovedet og sprængte, forfulgt, paa sin Hest til Pederskirke, hvor Bægeret til de sildigste Tider har været at se paa Altret. De selv studser ved Navnet Rispebjærg, — oh, det er jo Ingemanns »De Underjordiske« med Havfruens bølgevuggende Sange (Weyse!) og mer Bonavedde!

Men det, som en Kending navnlig tænker paa ved Rispebjærg, det er den udstrakte gamle Ringborg; paa den nordligste Del af »Bjærget« — Bjærn, siger Bornholmerne med Flertalsform —, med Øleaa langs Nordvest, ligger Sporene af den; Vold navnlig i Øst og Syd, de andre Sider antageligt værnede ved den opdæmmede Aa; nu finder vi i Borgens Indre en aaben, skovkranset Festplads med Flagstang. Men her er mere Forsvarsværk: ude paa Bukkegaards Mark ligger der en Stump af en høj Jordskanse, og endnu kan man ved Bølger i Jordsmonnet gætte sig til, at den hele Linie har gaaet fra her syd for Aaen, forbi Korreslot i Sydøst til henimod den nuværende Landevej, nordefter har Forsvaret kunnet støtte sig til en sammenhængende Skovstrækning, hvoraf kun Stumper er levnet os, Linien sluttes med en Skanse ovenfor Kattesletsgaard ved Nexø-Aakirkebyvejen, hvorfra igen de lave, men bratte Højder langs Døvredal naar op mod Gamleborgen, som hæver sig sydsydvest om Ibsker Højlyngs vildsomme Klippeland. Det hele kan gøre Indtrykket af en tilbagetrukken Kampstilling, hvor Indbyggerne vilde møde en Fjende, som havde gjort Landgang paa Sydøstlandet; »Korreslot« kommer maaske — men anden Fortolkning er ogsaa mulig — af Kure-Vagt, og det kan godt passe, at det har vogtet Vejen, hvor denne fra det lavere Land løb op gennem Skansen. Gamle er disse Anlæg ved Rispebjærg; den lybske Høvding Schweder Kettingk, som vides at have haft

sin Feltlejr et eller andet Sted paa Øen, har muligvis benyttet og udvidet, hvad han forefandt her. Lignende gamle Forsvarsanlæg synes at have ligget ved Klemens Kirke og paa Kastelbakken øst for Aakirkeby.

Hvor der er saa meget Værn som ved Rispebjærg, maa der have været noget at værne og noget at værne sig med. Gaa ud paa Marken syd og øst for Borgen; en Stenalderboplads; Flinten ligger Dig for Din Fod, Du bukker Dig kun for at naa'en, det er Affald fra en Vaabensmeds og en Stenkræmmers Værksteder. Og Vaabnene? ja, et af dem fandt jeg, da vi paa Vandring fremover Øleaas Stengulv, — hvor der var fuldt af Skivesnegle, i Pytresterne levende, men døde paa Tørhellerne, — var naaet op til Aagaard: en Stenkugle, stødt rund mod anden Sten: ogsaa disse andre, Tildannings-redskaberne, er fundne paa Egnen; Kuglen fylder netop tilpas i en Mandshaand, eller den har kunnet lægges i en Slynge. Ser vi ikke lyslevende for os David og Goliath? De husker nok: »David kom, saa sig om: hvad vil denne store Vom? .... gør et hvast Slyngekast, Stenen blev i Panden fast.« Naar jeg ser hen paa min Øleaakugle, føler jeg for Goliath.

Nu siger vi Farvel til Søndre Landevej, drejer af i Syd ved den kullede Povlskirke eller vælger allerede fra Øleaa at gaa »markløs« mod Sydost, kommer saa ned til Strandmarkens tæmmede Flyvesand: Naal, Birk, Lyng, enkelte rørgroede Vandhuller, Marehalm og saa Sand, saa hvidt, at det skriger i Øjnene, naar Solen skinner derpaa, — det bornholmske Sand selv skriger paa en ganske egen Maade, naar man træder i det, — og saa højt, at Beskueren ovrefra undres ikke blot over overhovedet at finde Klitter, hvor han havde ventet Klipper, men over, at Klitterne gaar ham saa højt over Hovedet, at de ogsaa heri staar Maal med Hovedlandet Jyllands. Det er særlig omkring Dueodde, med det lille og det store Fyr indenfor, at dette overraskende bornholmske Landskab træder frem, og man mangler noget væsentligt i det samlede Billede af Bornholm, saalænge man ikke har denne Plade med; Revlerne er ikke de vestjyske, Braaddet ikke saa mægtigt, selv om her, navnlig ved Nordostvind, kan gaa en artig Sø; men maa altsaa Østersøens Ø paa dette Punkt vige for det danske Fastland, — vældigst Indtryk af Natur faar vi i Danmark vel nok af Klit og Strand og Hav fra Skagens Gren til Blaavandshuk, — det er dog et Stykke stor Natur her omkring Bornholms Sydspids og saa mærkeligt modsat Nordspidsens, som, alt det Bornholm rækker

Ved Dueodde

sig, kun er godt 5 Mil borte; mærkeligt er Dueoddelandet ogsaa derved, at det flytter sig, — der er Kviksand i Havbunden, og Flyvesand forbliver Flyvesand, Vind og Strøm ændrer Klitters og Forstrands Udseende og Linier.

Dueoddenaturen og Havets danske Toner følger os paa Vej, naar vi valser om Landshjørnet og paa Havstokkens fastfjedrende blanke Balgulv danser ad Snogebæk til, men deroppe omkring kommer vi paa Stengulv, Sandstenen hæver sig i Dagen og flader sine Fliseklodser ud under Vandspejlet. Snogebæk selv er mærkbar ved sin Øhavn, bygget af og paa Sandstenen, og saa ved Fiskernes Redskabshuse, som med deres umørtlede Stenvægge og det langt nedhængende Straatag har noget saga —, noget landnamsagtigt ved sig. Ad Balke Strand, som er det næste Stræk, færdes man gærne mange Gange, naar man først har gaaet der en Gang, her er saa kønt og fredeligt ved den barnetrygge Badestrand, og især efter at man ved Bugtens Inderpunkt har ændret Kurs mod Nordost, har man over nogle flade og magre Jorder Sydlandets pragtfulde Udsigt op mod Højlandet med Paradisbakkernes og andre mørke Skove, — Bodilskirke lyser foran dem. Forbi »Lange Skanse« begiver vi os langs Stranden eller gennem Byskoven — med den store Helleristningssten »Fandens Keglebane«, — ind til den med sine henved 3000 Sjæle næststørste Bornholmsby,

N E X Ø

eller Najse, som maaske betyder Byen, der nedenfor Højaasen nejer sig i de lave Strandaase. Vandlandet indenfor, baade i Syd og i Nord, peger hen paa, at det er ny Jord, vi gaar paa; de tildels let synbare Strandvolde — mindst fem Rækker skal der være — er Skanser, opkastede af Havet og én for én erobrede af det fremtrængende Land. Skal jeg kortest nævne, hvad der særpræger Nexø, bliver det — til Forringelse af ingen, til Hæder for alle hjemfødte Najsefolk, — at de holder ualmindeligt meget og samdrægteligen af deres By, — og saa de murhøje Havegærder af Sandsten, (dem, nok ogsaa Rotter holder meget af). Skal mere siges, saa er der her som i de andre bornholmske Byer Bindingsværksgaardene, der breder sig saa velhavende, men uden Pral, med den fødte Fornemheds hjertelige Selvfølgelighed; færre er der blevet af dem, og den, som efter Aars Fraværelse kommer igen, vil — her som i Rønne — finde ikke mindst Torvet med et nyt Ansigt; skulde nogen monne mene, at Nexøtorvet i det hele er sluppet bedre over Omskabningen end Rønnes, skal jeg ikke stemme imod. Der er Tørdokken, som sprængt ud i selve Sandstenen (1892) er det inderste Led i Havnen, der yderst mellem sine lange Molearme paa den gammelberømte Reds Grund byder Skibene en rolig Søgade at løbe ind ad; endda er der Red nok udenfor, hvor en Flaade kan ligge lunt i Gem, naar Vestenstormen brølende er ude efter Bytte. Og saa den hvide med røde Tegl tækkede Kirke; Taarnet af Kamp, derover Bindingsværk, derover Tagrytterspiret med Vinduer mod alle Verdens Hjørner; de Dødes Have omkring Helligdommen, hvor en Fa'rs og en Mo'rs Kærlighed til deres lille etaars Pige endnu et stort Hundredaar senere taler for os ud fra den kunstfærdigt skønne Gravsten, et af denne Kirkegaards mange Sandstensmindesmærker. Staa her en Sommeraften, naar alt voldsomt er dæmpet, og Kirkens Hvidhed giver igen af, hvad Solens Dagslys gav, — naar Ringeren aabner for Glamhullerne, og Luftens Bølger bærer langt over By og Land Bedeslagenes tre Gange tre, Gud Fader, Gud Søn og Helligaand. Sit pax vobiscum, Amen.

RØNNE—NEXØ over AAKIRKEBY.

Gennem Østergade og ad dens Fortsættelse Landevejen spaserer vi ud til Robbedale. Eller man tager Toget derud for at faa Lejlighed til at se, at Rønne har hele 3 Bane-

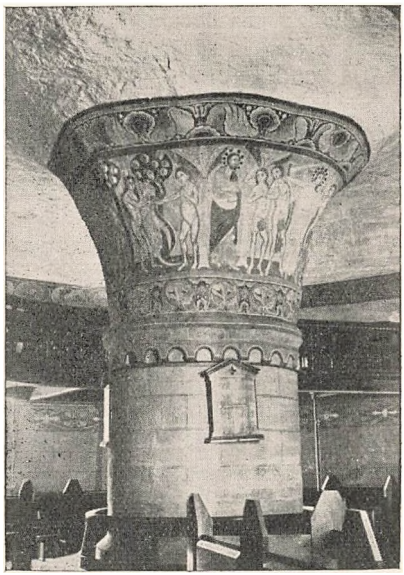

Gadeparti i Nexø

gaarde, H, N og Ø: Hovedbanegaarden, nordre og østre Trinbrædt. Fra Robbedale fører en snorlige Vej, kantet af Mastegraner, i østlig Retning gennem Blemmelyng; hvor Bevoksningen slipper paa højre Haand, bryd af dér og gaa frem over det aabne, tildels myragtige Lyngland, hvor Bundklippen, naar den viser sig, er Sandsten, Nexødannelsens vestlige Udkant; forbi Kjelding Høj ad Uglegade (»Ugle« betegner vist »Hul«, jfr. Ugler i Mosen) over Landevejen videre til Rolfshøj — paa Stedet kaldet Roelshøj —, hvor De finder et kønt, bakket Naaletræsomraade, Skjul for Bautasten. I Stedet for at gaa tilbage paa Landevejen kan vi saa ad en Sognevej skraa hen til Egnen ved Vellensbygaard med det tidligere til Terrakottatilvirkningen benyttede, forskelligt farvede Vellensbyler; Gravningen her som andensteds foregik paa den Maade, at man tog, hvad der laa øverst, og saa flyttede Spaden et andet Sted hen, og Hullerne, som fremkom derved, kaldes efter Stoffets Anvendelse Potterekuler.

Ad Landevejen skridter vi saa videre til Nylars Rundkirke. Saa venligt ligger den med sit gamle Klokketaarn og den lille Dam nedenfor Kirkegaardsdiget; men jeg vil overraske Læserne ved her at fortælle ikke om Kirken, men om Navnet Kofod (som har 17 forskellige Stavemaader).

Der er fremsat den Forklaring, som kunde finde Støtte i det almindeligste Kofodvaaben, en Sparre — saadan ⅄ —, at Navnet hører til dem, der udledes af Redskaber, her et tobenet Jern, mindende i Form om Koklovens Forside med

Nylars Rundkirkes Indre

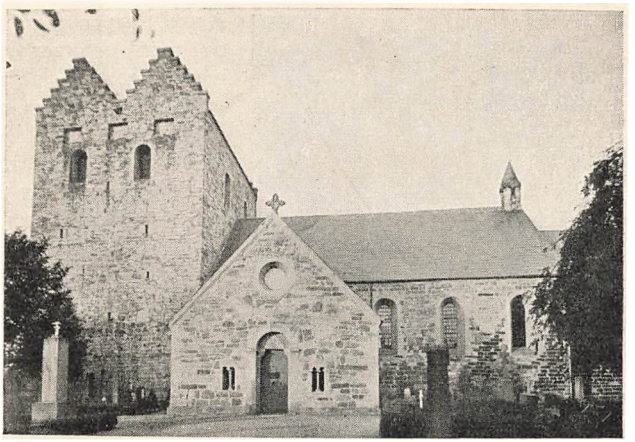
dens Spalte — altsaa det Tyveredskab et Koben. Det er en lav Forklaring! (selv om vi vel allesammen i Skoletiden har lydt Navnet »Koben« eller blot »Benet«. En anden Sprogstifinder vil aflede Slægtsnavnet af »Kofoged«, hvad enten saa denne Tjenestemand var Røgter — et Udtryk for de Kofod'ers ældgamle Samhørighed med den danske Jord —, eller han som Foged opkrævede en bestialsk Formueskat, (næppe den saakaldte Rumpeskat, der menes at være en bagvendt Udtale af det mere ædeltklingende »Romerskat« o: Peterspenge). Holder denne Tydning Stik, — hvorefter Kofoed bliver den fineste Stavemaade, — saa er det et Bevis for Folkets endnu levende Sans for det fortidige og dettes Forhold til Nutiden, naar en Kone faar en Vaskeregning »til Fru Kofoged«; men omend Tydningen hæver sig en Del over den først berørte, maa dens Rigtighed betvivles, naar man med Øje paa, at Kofod'erne allerede for Aarhundreder siden var talrige, betænker, hvor overhænds mange der da maa have været enten af Høveder at røgte eller af Skattesmølere at tugte. Men nu skal De høre Forklaring Nr. 3, — Nr. 4 gives ogsaa, — og saa fatter De, hvorfor jeg netop ved Nylars Kirke tropper op med Slægten. Inde i Vaabenhuset staar der 2 af Bornholms Runesten; den enes Indskrift melder, at »Kaabe Svend rejste Sten denne efter Bose, sin Søn, den brave Mand, som blev dræbt i Kamp ved Udlænge .....« Denne Svend Kaabe eller Kåpu bærer samme Slægtsnavn som Brødrene Sigurd Kaabe og Bue hin digre, Sønner af Bornholmsjarlen Vesete, de første Bornholmere, Danmarkshistorien fortæller om; omend de andre Jomsvikinger kæmpede de i Hjørungavaag mod Hakon Jarl, Bue blev ilde tilredt i Ansigtet og sagde da: »Kun lidet vil nu den

danske Mø paa Bornholm synes om at kysse os, om vi nogensinde oftere kommer did,« siden fik han begge Hænderne hugget af og sprang i Havet med Armstumperne gennem Ringene paa sine guldfyldte Skrin, men hans Søn, der ligesom Farbroderen hed Sigurd, slap efter Kampen hjem til Bornholm og blev dér Stamfader til en stor og meget anset Slægt. Saaledes melder Jomsvikingesaga. Og nu gisner en Mand, der hedder fhv. Realskoleforstander i Aakirkeby N. P. Jensen, som har givet mig Lov til at fremsætte hans Gisning her, at Kåpu - Kaabe i Tidernes Løb har lydforskudt sig til »Koffed«, den bornholmske Udtale af Kofodnavnet (Kofoged maatte blive til Kofâud). Se, det er da noget, man kan være bekendt! Skjoldungerne er uddøde, og Hvideætten, der skal stamme fra selve Palnatoke, har ikke Ætlinger med Hvidenavnet, men Kåpu-Kofod'erne, der ikke har været uden Anseelse, er den Dag i Dag en stor Slægt; rundt i Danmark findes den, i Holland og Belgien findes den (»Kouwwet«) med de gamle danske Fornavne Jens Hans o. s. v., og slaar man op i Bornholms Telefonbog, fylder Kofod, »dette ejendommelige Navn, — siger min Hjemmelsmand —, der lyder sært i andre Danskes Øren, men har en smuk Klang blandt Bornholmere«, 4 1/2 Side og slaar derved »Jensen« med 1/2 Side; Petersen og Sørensen kommer langt bagud. En spøgefuld Københavner, der en Aften ved Rønnedamperens Afgang raabte et kraftigt »Farvel Kofod!« ud i Mørket, fik et mangestemmigt Farvelsvar fra Dækket.

Naa, undskyld! Emnet var saa bornholmsk som muligt, men De ønsker alligevel nu at komme videre. Ved Lobbæk smutter vi nordpaa over Banen op til Klinten, der hæver sin Granitryg godt 300 Fod over Havet og et bemærkeligt Stykke over Omgivelserne og byder en Udsigt viden om. Ved Kæmpebro kommer vi over Læsaa lidt syd for Spidlegaard — det er »Hospitalsgaard« — med Murlevninger af et af Bornholms middelalderlige Kapeller, helliget St. Jørgen, de spedalskes Beskytter, og saa er vi i

AAKIRKEBY,

højt beliggende paa sit Granitunderlag, som her i en Tunge skyder sig ind i Sandstenens Rige. Længe har vi kunnet se Aa Kirketaarns vældige Murmasse med Tvillingtaget over, — Murene er 4—5 Alen tykke —, nu har vi hele Kirkens graa og tunge Ærværdighed for os. Læg Mærke til Bygningsemnet, der overvejende er Stenen fra Limensgade; se Schwéder Kettingks og hans tvende Hustruers Gravsten i Vaa-

Aa Kirke

benhuset mellem 2 Runesten, se Mester Sighrafs gamle Font af gotlandsk Sandsten; tænk, hvor meget endnu kønnere Skibet vilde være — det virker for kort paa Langleden, — hvis det Pulpitur lod sig fjerne; og se saa at stavre op gennem Taarnets 4 Stokværk, — baade Op- og ikke mindre Nedstigningen er fuldt saa besværlige som ad en Bjærgsti, fordi Trinene er mildest talt slidt, — og naar De staar oppe ved Gluggerne, saa luk op og brug disse Kirkens Øjne, meget har de set gennem henved 800 Aar: Fred og Ufred, Skov, som faldt, og Skov, som rejstes, Lyng, der blev Ager, og Havets lange, mod Uendelighedens Rundhorizont udstrakte Flade om Sydkysten, uforanderlig gennem Tiderne, foranderlig mellem Morgen og Aften. Fra Kirken gaar vi hen paa det hyggelige Akseltorv med dets røde Bindingsværkshuse, gør derefter et Svip til »Klint« Nr. 2, syd for Byen, for ved Selvsyn at se Granit og Sandsten læne sig til hinanden.

Og saa gaar det ned ad Doktorbakken ud fra Aakirkeby. Vi kommer over Jernbaneskinnerne og ser til venstre en hvidgavlet, teglhængt Villa med Kors over den østre Gavl; det er »Bethania«, bygget for Pastor Trandberg, som blev en Vækker og Sjælesørger for mange, bl. a. paa sin Fødeø Bornholm, hvor han stiftede en Frimenighed; siden er Bygningen overdraget til Bornholms Valgmenighed og er ligesom i Trandbergs Tid paa en Gang Kirke og Præstebolig. Et Stykke længer ude, lige øst for Myreagremøllen, ligger nogle Skridt til højre for Vejen et lille Sandstensbrud, hvor

Sighrafs Døbefont

Amtet tager Skærver, og man behøver saamænd bare at kige ned i Grøften en Gang imellem for at se, hvor nær ved Overfladen Stenen ligger. Paa vor venstre Haand runder sig Kastelsbakken, hvis Navn vel er et Minde om en gammel Befæstning. Et Minde fra en langt yngre Tid, nemlig op ad vor egen til, er Egen dér paa Hjørnet af Siegaardsvejen; »Brændevinsegen« er dens ædle Navn, for her standsede Bornholmerne paa deres Vej mellem Nexø og Rønne og nød deres »Syp«. Kort før 21 km-Stenen fortæller en Hjørnesten, at Sidevejen mod Nord fører op til »Graneli«, og Graneli det er et levende Minde om en af Bornholms gode Sønner: hvor der før var Lyng og Ur, breder sig nu Marker og Lund og Have omkring en velholdt Bondegaard.

Han hed Hans Christian Kofod, fødtes til en Husmandslod her og døde paa sin Gaard i 1923, nogle og firs Aar gammel. Fra Barndomshjemmet har han kunnet se ned over det flade og frodige Sydøstland, men lige om sig havde han kun Udmarkens stride og haarde Karrighed. Som ung Mand tog han saa fat sammen med sin tilkommende Hustru, de slæbte Sten sammen og byggede deres første Hus, som Lynet for nogle Aar siden har gjort til Ruin, og saa greb han sin Spade, den først Døden slog ham ud af Hænde; han ryddede, gødede, saaede og plantede, og Bunden viste sig modtagelig forOdling; i den skovagtige Have, hvor Gangene kringler, titter nu Blomster op, og rundt om vokser sjældne Naaletræer, skudt op af Frø, som den gamle selvlærte Mand forskrev fra fjerne, fjerne Lande. Og mens Graneli voksede fra en lille Husmandslod til en Gaard paa henved 100 Td. Land, voksede Kofods Virke ud over store Dele af Bornholm; det var ved den Tid, da de udskiftede Udmarker skulde plantes til; Kommunerne sendte Bud efter Granelimanden, han kom med sine Ungplanter, der nu er bleven til Skovbæltet mellem

Almindingen og Ibsker Højlyng, og som Middelalderens fromme, flittige Munke lærte han sine Landsmænd at dyrke Haver, at plante Frugttræer, — selv en from Mand, ydmyg af Sind, Staal i Karakter og stædig, vidende, at hans Evner var Gave ovenfra med Ansvar i Følge. Nu har Bornholmerne, som hædrede den gamle Plantør allerede i levende Live, i taknemlig Ihukommelse fredet en Del af hans Park og stiftet et Legat i hans Aand.

Det var en Afstikker fra Landevejen, men jeg mente, det kunde uddybe Begrebet Bornholm at standse lidt ved en Mand som Kofod-Graneli, bl. a. fordi hans Personlighed i meget giver et Billede af den bornholmsk-danske Husmand, som — nøjsom, arbejdsglad og stille selvbevidst — har kæmpet sig frem mod Ligemandsstilling blandt Sognefæller, idet han tog og tager sin Del af Kampen for at øge sin Klippeøs Givtighed, og som ikke bag Ploven eller med Saaklædet om Lænd glemmer at have Øje for Markens Lillier eller Øre for Lærkens Triller.

Men vi maa tage en Afstikker endnu og, idet vi vender tilbage fra Graneli, fortsætter tværsover Landevejen forbi den gamle Stubmølle. Her er Mundgodt for baade Geo- og Arkæologer, og Du, der blot vil se kønne Landskaber, slæng dig, mens de andre roder, her er altid nok at se! Øst for Bjerregaard, paa en Højning, som Folk paa Egnen kalder Klappe- eller Klaffebakken, er der Skibssætninger, langlige Grave med For- og Agterstavnssten og Sten for Spanter; men Du, der har slængt Dig, ser kun ligesom hvælvede Kistelaag med Pynt af Lyng og Birk. Ovre sydvest for Egebygaard (»F. M.« paa Kortet) i en Løkke med Stengærde om, finder vi igen Grave, mange i Tal, nogle har været undersøgt, de fleste ligger urørt hen; det er større og mindre Røser, en Smaamandskirkegaard fra Broncealderen, — Liniebegravelser kunde man kalde dem i Modsætning til de statelige Høje paa Storbondejorderne, Datidens »vestre Kirkegaard«s fine Afdeling. Men nu tager Geologen fat. Han véd, at paa et langt Stykke af vor Vej har Grænsen mellem Granit og Sandsten bugtet sig om os, her finder han en »Forkastning«, hvor den ellers flat liggende Sandsten skraaner op fra Syd, rækkende frem mod den nære Granit. Han ser ogsaa noget andet: Stenfladerne er fulde af smaa kegleformede Huller, lige til at stikke en Legetop ned i; men Toppens Kant har vel raget lidt op, og saa har Isen stødt Toppen ud; der er imidlertid bleven nok af dem tilbage, man ser Undersiden, tydeligt skilt fra den omgivende Stenflade. Om disse

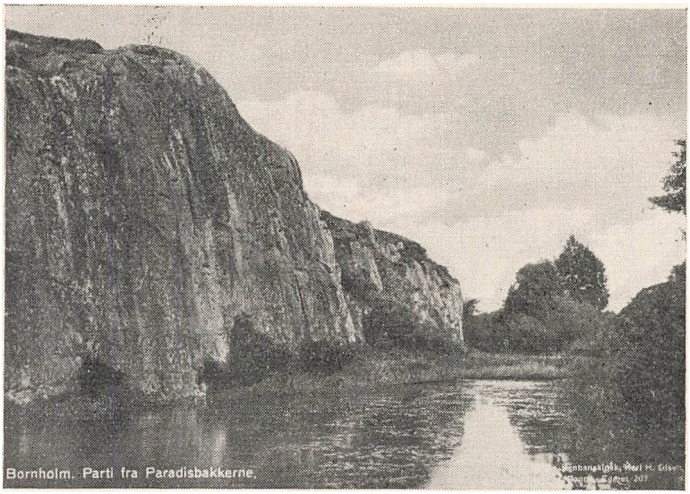
Dannelser skyldes enkeltlevende Koraldyr eller Sivrødder, der har hulet Sandet, eller Regnvands Nedsynken i det tørre, med Tørvesmuld, raadnende Tang o. lign. blandede Sand. derom er kloge Folk uenige, men tilsvarende Dannelser i Nutiden kunde tyde paa det sidste. Saa gaar vi til Graniten, og den hedder her noget saa fint som Skriftgranit; den findes nord om Egeby henne ved Tomten af en Gaard, hvis Stuehustrappe ligger der endnu. Navnet kommer af nogle mørke Prikker paa Overfladen, som i deres Sammensætning danner ligesom fremmedartede Bogstaver for Øjet; hugger man Stenen igennem, viser den sig stænglet i sin Opbygning, — Stænglerne er Prikkernes I'er, — og dette er især tydeligt, hvor Stenen er ved at forvitres til Kaolin som i en Granitvæg sydøst for Skovgaard (nedenfor Egebygaard), et tidligere Vejstensbrud, nu næsten dækket af Krat. Det er vist til denne Stenart, Carsten Hauch hentyder, naar han i 2. Del af »Guldmageren« lader sine Personer tale om »Tegn« i Graniten.

Nu farer vi fort ad Landevejen østpaa. Ved en lille, lav, rød Gaard kommer vi ind i en lille, høj, grøn Skov, og midt i den, omtrent ved 22 km-Stenen, kan man mellem Grenene paa en Gran til højre se et Bræt med Paaskrift »Bautasten«. Find dem og se: en Hal, et Kirkerum, 2 Ege-Midtersøjler langs ad Skibet, en Krans af lave Sten omkring den første og spredt ved Rummets Vægge Bautastenene, — 3 Kæmper blandt dem skuldertæt i »Koret«. De lærde siger, det er Mindesten, en Mindelund, — nu vel, vi »bøjer os, bevares, for van Dyck«, men derfor har vi Lov at synes, Stemningen er Viets: hedenske Præstesæder rundt om Egen, i Bunden Gudestøtter, — her ofrede til Guder Goderne! Jeg kender ikke paa Bornholm en Samling tavse Bautasten saa talende som den paa Hjortebakken her.

Ved den røde Skovgaard slipper Skoven: vi kommer forbi Hallegaard og Kattesletgaard, hvor Døvredal begynder, men for at naa ned i den fortsætter vi til Vejen, der tilvenstre overfor en Mølle gaar i Nord, og følger den, til den af sig selv fører os over Dalen. Langs den sydøstre Side, foroven eller ned mod Bunden, følger vi denne ret brede Sprække, som oppe i Paradisbakkerne har sin Fortsættelse i Dynddalen, og som paa en Strækning er Øvelsesbane for den misundelsesværdige stedlige Skytteforening. Døvredals nordvestre Grænse er den skarpt staaende Klippe, mens Faldet ovre paa vor Side er skraanende; etsteds lige paa Vippekanten er en Flytblok bleven liggende, hvor Isen sagde den

Farvel, — »Troldstenen« kaldtes den af en Dreng, jeg mødte. Foran os lukkes Udsynet af Bodilsker Plantages østlige Udløbere, hvor den gaar over i Paradisbakkerne. Jeg kom der selvanden en solvarm Augustdag i saa vandfattig en Sommer, at selv Lyngen var solbrændt brun; men evigtgrønne stod ranke, høje Ene ovre under Klippen, og om vor Fod groede smaa Bregner mellem Stenene; i Dalbunden var en Sump bleven tilbage, Køerne nød at staa i Mudder til op paa Bugen ligesom de indiske Bøfler, og det svuppede efter Klovene, naar de dovent trak Benene op. Hvor Dalen flader sig ud, søgte vi østpaa, stred os — til midt paa Livet i Krat af Slaaen, Bregner, Storkonvaller m. m., og næsten trædende paa Fasanunger og Agerhøns — ned til Ølaa og balancerede over ad en vindfældet Gran, — De, fornuftige Læser, vilde have fundet Stien, der er en Kende længere nede kan bære Dem over; mindre romantisk, men ligesom lidt nemmere.

Og saa endte vi paa Gamleborg, en af Indfaldsportene mod Paradisbakkerne; men i Dag vil vi først slaa en Volte ned forbi Gryet, en lille Lund med 50—60 Bautasten, — Grydet burde det vist hedde, af oldnordisk grjøt, Stensamling; med Morgengryet har det i hvert Fald ingen Forbindelse, og hvis et d er faldet bort, kommer det sig af, at Bornholmerne ligesom Fynboerne — men rigtignok med højst forskellig Udtalemaade — stryger »det stumme d« i Ord som Brød og rød. Bautastenene har rimeligvis oprindelig knejset paa fri Mark, men de stemmer nu godt med den omstaaende regelløse Bevoksning. Nattergale trilrer Mindekvad, og smaa Konvaller, »nyt af Aaret« i hver Vaar, ringer om de Graastenskæmperes Fod den samme Sang som Bølgen synger evigt imod Stranden: paany — forbi — paany! (Dette har jeg delvis stjaalet, Ejerinden har tilgivet mig). En Del af Stenene var omfaldne, men blev i 1925 paa Nationalmusæets Foranstaltning rejst ved Haand- og Dunkraft, — Pragtkarle, mange af dem, aldrig rørt af en Mejsel og dog med jævne Flader, idet der sikkert er anvendt Ild ved Kløvningen efter Brudlinier, — Tørveskrue kalder Jyderne det stenbrydende Baalved, som de bruger den Dag i Dag. Efter et Løb op paa Slamrebjærg, — nu skal jeg ikke trætte Dem med Geologi eller Arkæologi, men kig til Radiumskilderne! — tager vi Bodilskirke i Øjesyn med dens ejendommelige Klokketaarn, — rødmalet Bindingsværk foroven. Dens kvindeligt lydende. Navn er en Forvanskning af Botulfs Kirke (»Budolfi« i Aalborg). Og saa er vi snart igen i Nexø; heroppe fra Aakirke-

Majdalen i Paradisbakkerne

byvejen skal den og Landet ned ad Snogebæk ses eller fra Klinten oppe i Helvedsbakkerne.

Det falder naturligt at tage Nexø som Udgangspunkt for en Udflugt til Ibsker Højlyngs

PARADIS- OG HELVEDSBAKKER.

Ord maa her holde sig beskedent tilbage, og jeg vil kun række Dem en Ariadnetraad til Labyrinten, hvor De nok alligevel farer vild, men frygt ikke: Minotaurus er her ikke, Skønheden er overalt. (En særskilt Fører er udarbejdet af Nexø Turistforening og kan købes i Kiosker og Boglader.)

Altsaa. Udsynet fra Nexø mod Nordvest standses af en stejl, bjerglignende Granitaas, Højlyngens sydøstre Grænse, Helvedsbakkerne. Godt gemt bag deres Kam ligger Eventyrets Land, Paradisbakkerne, et Stykke vildt Højland, gennemfuret af dybe Dale og Kløfter.

Vandrer man ad de saa passeligt enkle Stier fra Øst mod Vest med det fortrinlige Udsigtspunkt Klinten som Udgangspunkt, kommer man først tværs over Kodal, der skiller Helveds- og Paradisbakkerne. Videre fører Stien op gennem Grydedalen med Rokkestenen, der endnu trods sine 25.000 Kilo lader sig rokke. Dalen optages for en Del af den smukke lille Sø Gryden, hvorfra Stierne fører videre mod Nord og Vest over Stendalen og den snævre Kløft Dybedal.

Længere mod Vest kommer man til Tamperdalen med en bred Diabasgang, og længst mod Vest standser man sædvanlig ved den skønne Majdal, hvis nordlige Fortsættelse af Ravnedalen med høje lodrette Vægge, der bærer tydelige Mærker af Isens Skuringer over Klipperne. Fra Ravnebakken overfor Dalen aabner sig vide Udsigter over det omliggende Landskab. Nord om Bakkerne, ved Præstebo, brydes den blaaliggraa, lysflammede Granit; bl. a. Ciboriealteret i Ribe Domkirke har hentet sine Søjler derfra.

Syd for de egentlige Paradisbakker ligger paa en høj Klippeknude Gamleborg, et Voldsted fra Vikingetiden, med god Udsigt til Omegnen. Derfra kan man over Stendalen og Skotteklint med Skottedam gaa tilbage mod Øst til Lisegaard. Ved Stendalen ligger en stor Istidsblok, Slingesten: da Bodilskirke skulde bygges, boede der paa Christiansø en Trold, der vilde hindre dette Kirkebyggeri og derfor slyngede den store Sten derimod; men hans Kræfter var for smaa, Stenen naaede kun til Stendalen.

Ja, strejf De kun videre paa Opdagelser! De vil forstaa, at hver den, som skriver om Ibsker Højlyng, og som trods det umulige deri leder efter de rammende Ord, famler tilbage mod det urgamle, det storlinede. Den ene Forfatter taler om Viddernes Duft af Tidernes Morgen; ikke Spor af Menneskeboliger; Naturen er uberørt og jomfruelig, majestætisk og hemmelighedsfuld. En anden føler sig heroppe i Bakkerne, 3—400 Fod over Havet, som Eneherre over den ganske Jord; her er knap saa frodigt, men fuldt saa ensomt som i det første Paradis. Og Nummer 3 erklærer den lille Dybedal for et Skabelsens »Bliv«, som er blevet. Her i Paradisbakkerne er det ogsaa, at Ingemann i »De Underjordiske« lader liden Elna og Rudolf mødes, de eneste Overlevende efter Pesten, som ringede sig til hinanden med Kirkeklokkerne, sagtens Ibs og Bodils. Var her blot, som vel den Gang, noget mere træbart! men Skoven voxer op af sig selv og skjuler Landskabets kraftige Linier; dog kan man endnu faa Udsyn over hvælvede Vidder, klædt i lutter Lyng, — »Lyngen og Ensomheden og Tavsheden hører sammen« —, eller hvor Ulvefoden (bornholmsk »Rævaromper«, undskyld Afbrydelsen!) fingrer sig frem med sine grønne, myge Ranker; og glemme maa vi heller ej at takke for de Farver, vi uden Træerne maatte savne, — se det unge Vildkirsebær, som kiger op fra Dybedal, blomsterhvidt ved Framtid, rødbladet om Fiskjed (Vaar og Høst).

Saa kom De ud. Under Dem breder Bondelandet sig

aabent og smilende. Det var, som havde De derinde glemt, at der gaves en Verden udenfor, og De stryger Dem over Panden. Ibsker Højlyng stryger De ikke af Deres Sind.

NEXØ—SVANEKE.

Vi kan gaa om ad den kønne Ibskirke med det gamle bredsvære Forsvarstaarn, 4 Stokværk med Trappeløb inde i Murene; vi faar saa Højlyngen tæt ved os inde paa venstre Haand. Eller vi kan tage fat paa Strandvejen, som nu trofast vil føre os saa at sige til Hammershus.

Første Stoppested kommer snart, ved Frederiks Stenbrud, kongeligt anlagt 1754 under Frederik V. efterat et Par Nexøarbejdere en halv Snes Aar tidligere havde fundet Lagene og var begyndt at bryde af dem, — kongeligt forsynet med en Stenbrudsgaard, som ligger her endnu i al sin Herskabelighed, skygget og hygget af sine jævnaldrende Elme-, Kastanie- og Valnøddetræer, — kongelig med naadig Majestæts Inspektør, Forvalter og Formand, der saa mare ikke var i Skjorteærmer med-uden Flip, men i guldgalloneret Uniform med trekantet Hat og Kaarde! Ved Frederiks Hospital, ved Kirken i Nexø, til Mindesmærker paa Kirkegaardene dér og i København m. m. m. fandt Stenen Anvendelse, ogsaa Frihedsstøtten paa Vesterbro, der i kunstnerisk Finhed staar saa højt, stammer fra Nexø. Midt i forrige Aarhundrede gik Kongeligheden af Frederiksbrudet, og i Stormflodsnatten mellem 12. og 13. November 1872 gik Havet ind i det og lagde det under sin Enevoldsmagt. Naa, Enevoldsmagt og Idyl kan jo forliges i Danmark; gennem et halvt Aarhundrede laa Brudgruben hen som en køn lille Sø, (som Sø er den afsat paa Generalstabens Kort), Fiskesnører sænkedes i det stille Vand, et lille Sandstens-Ararat ragede op midt deri, og paa Landsiderne trak Skrænten i Grønskrud, — Frederikssøen blev et kært Maal for Nexø'ernes smaa daglige Vandringer. Men i 1922, da Halvtredsaarsdagen gik paa Hæld, og en tung Vinterhimmel luede op i Genskin fra Solens Nedgang, løftedes Bægre derude til Genindvielse af femte Frederiks Stenbrud; en fastbygget Mur var rejst mod Havet, hvis Angrebsrækker skal løbe sig træt op ad en bestandig voksende Forkastning udenfor, og Søen var tømt for Vand og Fisk, ved Ararats Fod dukkede et stensat Arbejdsskur frem med Redskaber i, halvttilhugne Mindesmærkesten laa paa Søbunden, som de havde ligget den 13. November 1872, — Idyllen var tabt, men en Arbejdsplads vunden; Handelsbankens Bygning i Rønne var den første, som ny-

prydedes af Nexø Sandsten, og siden er den vandret videnom som Dække paa offentlige Pladser, som Bygningsled, som Mindestøtter, ogsaa til Kaminindfatning har den vist sig egnet, — vi behøver ikke at søge til Udlandets Marmorbrud.

Hvor Brudomraadet standser mod Nord, kan man staa med den ene Fod paa Sandsten, den anden paa Granit, og mellem Støvlerne gaar en Kobbergang. Fra Lerskredbatteriets Granitrunding tager vi Kysten sydpaa i Kikkerten; lidt nordligere, hvor Landet buer indenfor Malkværn, der bærer sit Navn med Grund, vinker 3 Mindesten paa den Skanse, hvor Wolfsen og hans Fæller fandt deres Heltedød en Junidag 1645; de kæmpede forgæves imod Fjenden, i Kampen hver Kæmpers Modstandsmod er de for altid med. Læg nu godt Mærke til Granitskærskysten, som er begyndt her, værnende det bornholmske Land mod Havets Landgangsforsøg, for saadan ser den i det væsentlige ud et godt Stykke mod Nord; Stenene, gennemgaaende noget mindre end oppe omkring Hammeren, har den samme afrundede Form som dér; trælløs er den strænge Kyst ikke. Ved det betydelige Fiskerleje Aarsdale forvitrer Graniten og bliver til det bedste Grus, der haves paa Bornholm; det kan give et mærkeligt Billede, naar en Klippe saaledes — undskyld Ordet! — skæller, men beholder et fast Hovede tilbage paa Halsen. Nu løber Vejen langs Frennemark, en bred, mod Søen ludende Flade, hvor Lyng og Bautasten, sære af Form, og den ind- og udskaarne, slidhaarde Kyst giver et Billede, som man synes maa have staaet saadan i lange, lange Tider; dog skal man gaa ned paa selve Frennemark for at faa Billedet uforstyrret, da der oppe ved Vejen er ridset i det ved Kartoffelavl og Grusgravning. Bliv saa dernede, saaledes at De fra det røde firkantede Fyr, som virker godt i Land- og Vandskabet, faar det første Blik mod Svaneke med Havnen og Havnepladsens højtliggende og anselige gamle Gaarde. Om denne lille Stad

SVANEKE

— med Svanen i sit Vaaben — tør man vist have Lov at bruge Betegnelser som nydelig eller yndig. Den virker som et fint Smil med sine ikke brolagte, men grusede Gader, Bindingsværkshusene, hvor gammeldags jerngelændrede Stentrapper fører sidelæns op til Indgangsdøren, ægte Vinløvsranker op af Husenes Gademure og Haver med høje og brede gamle Træer indenfor og udover Stengærderne. Som Jordsmonnet folder sig, er her baade en Højby og en Lavby,

Gadeparti fra Svaneke

men det hele skraaner blideligen ned mod Østersøen, og dér aabner Skærkysten sig til begge Sider, fint fliget ud i Vandfladen, som Blink i Blink smaanynner ved Sol og Magsvejr; men spiller Stormen op sin gungrende Sang, da staar Skumflokker ind over Havstenene, og Vandmasser rejser sig, med Molerne til Springbrædt hushøjt tilvejrs, legende deroppe med sin Draabeyngel, og styrter med skyllende Plask i Havnen.

I denne lille By fødtes en stor Mand, Johan Nicolaj Madvig, fremragende af Hjærte som af Hjærne, ragende paa sin Livsbane frem i Landet og udover dets Gænser som et af de høje og brede Træer i Hjembyen, Universitetets Førstemand, Minister, Elefantridder, Geheimeraad pp.: til sin Dødedag havde han Smilet fra Svaneke om Læbe, og Læberne talte mange Sprog paa Svanekemaal. Kommer man ad Rønnevejen hertil, staar ved Byens Indkørsel hans Buste paa en Sokkel, sat mens han endnu levede; den fremtræder beskedent, er ikke i »overnaturlig Legemsstørrelse«, men Ligheden er køn.

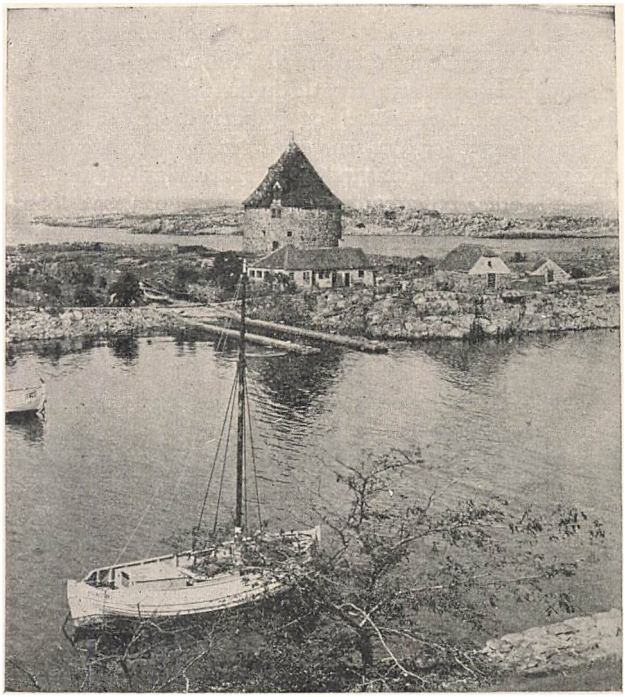
Madvig tilgive mig, at jeg fra ham springer lige til Stubmøllen nordud for Byen! Han har set den, for den er ogsaa en gammel Herre, helt fra Christian IV's Tid, da der var megen Latin, men ingen Madvigs Grammatik til. Desværre bliver der ikke her Plads for en Tegning af denne gamle Mølle med Navnene paa alle de Dele, den er sat sammen af; men gaa selv op i Møllen og faa den forklaret, saa vil De erfare, at den hedder Stubmølle, fordi den bæres af en Stub,

der staar fastholdt mod Jorden og er det eneste, som bliver staaende, naar man med et Spil anbragt nedenfor den sjove smalle Landgang, der fører op til Mølledøren, drejer Møllen i Vinden, medens dette for de hollandske Møller sker ved, at kun Hatten med Aksel og Vinger drejes af Vindrosen; ved Bremsningen er Pressen, en af mange Stykker sammensat Træring udenom Hathjulet, en saare vigtig Ting, — men kommer Møllen i Bagvind og har Sejlene paa, saa løber den løbsk; naa, sligt skal ogsaa være hændt en, der er skabt som Hollænder.

Fra Svaneke er der — saavidt muligt! — daglig Motorbaadsforbindelse med

CHRISTIANSØ.

Naar man fra Bornholms Vestland kommer saa langt over paa Nordostsiden, at den derværende Østersø ses, lyder Spørgsmaalet: hvor er Christiansø i Dag? og saa iler Kikkerten Synsranden rundt, finder sommetider slet ikke den eftersøgte, der har svøbt sig i Dis, men standser ellers henrykt ved et lille lysende Punkt i Kimingen, brændglasstraalende, naar Eftermiddagssolen falder i Ruderne derovre. Vil De iøvrigt vide Punktets Beliggenhed, saa slaa paa Kortet en vandret Streg fra Hammeren og en lidt mod højre opstigende fra Svaneke, — dér fik De det! Og saa hedder »det« for Resten Ertholmene og bestaar af Christiansø, Frederiksø, Græsholmen og Tat. De to første er for Mennesker, de to sidste for Sælhunde og Fugle; en Gang var de ogsaa Frikvartersopholdssted for en Ko, Øernes Mælkeforsyning, men den blev afskaffet, fordi det ved Malketid var saa vanskeligt at hitte den rundt paa Ertholmene. Og hvad er saa Ertholmene? En Øgruppe hørende til den danske Statsdel Bornholms Amt, men udenfor den kommunale Inddeling; en Ertholmer er forsørgelsesberettiget i Danmark, ikke i N. N. Byeller Sognekommune; Ertholmerne svarer ikke Kommuneskat! Lykkelige Væsener, udbryder vi og tager os, hvor Tegnebogen skulde sidde. Ja, svarer de, lykkelige er vi paa Christians og Frederiks Øer, men ikke af nævnte Aarsag. Hvi da? Ja, hvad er Ertholmene egentlig? Vistnok den mærkeligste af alle skønne Pletter i vort Land, — og den, der først hilser den danske Sol Godmorgen. Af Jordens Indre steg et Havbjærg med kullede Rundtoppe over Vandspejlet; af Christiano Quinto, rege Danorum, Gothorum, Vandalorum, duce Slesvigae etc. etc. beordredes anlagt Fæstningsmure og et rundt Taarn paa hver af Hovedøerne; af Solda-

Fra Christiansø med Frederiksø og Græsholmen.

terne og Fiskerne hidbragtes Muld fra Bornholm, af Fuglehæren Gjødsel, og fra Himlen nedsendtes Straaler af Sol. Modsætningerne, Barklippe med jordisk Krigsudstyr og Mulddække med Solfred, skabte Modsigelsen: en barsk Trope. Hvor de Døde knap kan komme i Jorden, men der maa sprænges deres Kister en smal øverlig Stenseng, dér vælder det bag Havemure af Blomsters Pragt og sydlig Frugt. Og er man naaet gennem »Gaden« med dens Nybodershygge, saa staar man — atter Modsætning! — Øje til Øje med Naturens Førstefødte, Grundfjældet og Havet. Ederfugle og noget tropisk plejer jo heller ikke at mødes. Derimod er Sammenstillingen Klippe og gamle Mure her som andensteds snarere som en naturlig Forening end som Modsætning.

Vil De vide mere, da gak rundt — her er stort, her er fjærnt —, og vil De vide det mindre, men ikke kedelige, Øernes og Bygningernes Historie, saa slaa op f. Ex. i Bornholmske Samlinger IX og X og i et Særtryk af »Architek-

ten« for 1924 med gode Billeder, Og er De forlystelsessyg, saa gaa paa Bal i »Maanen« i Aften!

Naar vi med store Øjne hæftet mod »Øen«, som svinder ind for os, er kommet tilbage til »Landet Bornholm« pr. Tøf, saa lad os pr. Hjul »gøre« Landevejen

SVANEKE—RØNNE.

Vi passerer Vaseaa og Gyldensaa. Tilvenstre Louisenlund; Navnet er i sin Form en Germanisme, underligt forsinket og meningsløs, thi Louise er Grevinde Danner, og Lunden hed vel noget, før hendes høje Gemal købte den som et Friluftssted i sine arkæologiske Samlinger, — nu tilhører den Stiftelsen Jægerspris. Lunden rummer Bornholms største Samling Bautasten, og Stenene er saa vist gode nok, Kæmpeminder om Kæmper; men hele Grundstykket er hegnet saa artigt, og nette Havegange fører fra en dannet Stakitlaage rundt til alle Seværdighederne, — — Vikingeballét! Vi hjuler væk, nikker ved Stamperegaardsvejen til »Brændte Ole«, en gammel, hul Eg; Ole var, paa Svenskekrigstiden, en Svensker, der flygtede for Bornholmerne, søgte Skjul i Egen for et Tordenvejr og siden fandtes i lynsveden Tilstand. I Østermarie laa der indtil 1885 en gammel, ved sin Bygningsmaade særlig mærkelig Kirke, men den og et Par andre af Øens overlevede Gudshuse befandtes ikke tidssvarende, og altsaa af Vejen med dem! Men mænd om jeg vil, sagde Østermarie, og hendes Sten var faste som Villien, saa maatte Ødelæggelsens Værk standse; nu staar her en Ruin, men selv om denne kunde der være meget mere at nævne end den lille Mærkelighed, at af 2 overfor hinanden siddende Dørpiller er den ene af Granit, den anden af Limsten. Gaa ind i den ny Kirkebygnings Vaabenhus og betragt Mindetavlen over Jens Pedersen Kofoed samt hans tvende Hustruer og 24 Børn, eenogtyve plus tre; Midterpartiet er et Maleri af hele Familien, Faderen med en øvre og en nedre perspektivisk Sønnerække til den ene Side, en øvre og en nedre dito Kone- og Døtrerække til den anden; ganske særdeles forbløffende indbyrdes Lighed paa Sværdsiden, tildels paa Spindesiden, alle i sort med hvidt, — jeg kan ikke lade være at tænke paa en Organist malet mellem sine Orgelpiber; men hele Tavlen er gjort ud af sin Tid og med Kærlighed, og derfor er den god. »Befrierens« Gravsted har antageligt været inde i den gamle Kirke, men vide det gør man, med Skam at melde, ikke.

Dog, tilbage til Naturen, et første Indtryk af Almindin-

gen! Først en ikke særlig høj eller tæt, lyngblandet Plantning paa Grusgrund, tilvenstre den store Bastemose, et af de Steder, hvor Dyrene græsser i Flokke ved Solens Op- og Nedgang; over Jernbaneskinnerne, pas paa Toget, og pas paa de prægtige Ædelgraner nu paa højre Haand, plantede af Skovrider Rømer for godt 100 Aar siden, velartede yngre Slætninge af Langens ved Klampenborg. Hareløkkerne! det store, aarlige, todages Dyrskue omkring 1. Juli, smeltende blaa Sommerhimmel over en fuldgrøn Skov, Mennesker i tusindvis, lyse Klæder og farvestærke Parasoller; eventyrligt kraftige Tyre og Orner, Køerne og Grisene vist ogsaa dejlige, forstaar mig ikke paa dem, men Hestene, der føres rundt i »Ringen«, dem kan enhver frydes ved. Forbi Christianshøj Holdeplads tilvenstre — Finderup Lade i Lommeudgave — og Koldekilde tilhøjre — Navnet lyder baade læskende og af svundne Tiders Fester, men den højbenede Jernpost er i sig selv intet Digt, — drejer Vejen nedenom Jomfrubjærget med Kig over Aaremyre, hvis Spejl de kønne Aakander desværre næsten har skjult, og til Røde-Gavl-Klipperne paa den anden Side.

Saa er vi ovenfor Skytternes Festplads. En Gang om Aaret samles alle Øens Gymnastik- og Skytteforeninger her; øredøvende Plaffen, forstærket af Klipperne, mod Volden nord for Aaremyre, bagefter Gymnahop paa Pladsens dertil indrettede Estrade. Eller de bornholmske Sangere sætter os Stævne, og vi følger glade Kaldet; dernede i Skovens Bund staar de og kvæder lifligt, Tilhørerne fylker sig — 4, 5, 6—7000, paa Skraaningen og opad Klipperne, Solstraalerne leger mellem Bladehanget, (og en Chauffør oppe paa Vejen leger sommetider med Truthornet), — det er et meget oplivende Skue, og skønnere Sangsal gives ikke. Jeg vier her vore Sangere og deres Førere en Hjærtets Tak og tænker særlig paa Fremførelsen af de gamle bornholmske Viser; Ordene holder sig oftest under Skylaget, omend de kønt kan give Udtryk for Følelser af forskellig Tonart, men Tonerne — fundne frem ude omkring paa Øen, navnlig af en enkelt Mand — hæver dem højt mod det Blaa. Som Bornholmerne kan spille Komedie, saadan kan de synge — og *skrive* Sange og Toner —, og en god dansk Gerning gør de derved. Naar ogsaa De har hørt dem, vil De forstaa mig, og gem saa ikke Takken!

Nu krydser vi videre ad Vejen; forsigtig i Svingene, men se Dem om! Lysende Birketræer til hver Side, indenfor staar den grønne, dunkle eller brogede Skov i Formæling

Ekkodalen.

med Klipperne, er det ikke mærkeligt smukt? Hvor Vejen, over Brudesengsdalen, hvor et Brudepar naturligvis væltede, kommer ud af Almindingen, er vi saa højt oppe, at Vandet derude i Vest allerede ses; det hænder et Par Gange til, — allerherligst er maaske Farten her en Sommermaaneskinsnat. Ved Bjerregaardsbakken maa vi af og op at se Bautastenene; saadan skal Bautasten staa, frit og højt over Landet! Snart efter kører vi ad Snorrebakken ned til Rønne.

Men da De nu har faaet Smag for Almindingen tager vi en anden Dag derind med Toget, og mens vi kører, vil jeg gerne have Lov at fortælle lidt om

ALMINDINGEN.

4,400 Tdr. Land Skov er her nu. Ogsaa i de gamle Aarhundreder stod Skoven herinde; men meget tærede paa den i Tidernes Løb: Bønderne maatte føre Tusinder Læs Brænde til »Slottet«, d. v. s. Hammershus, og allerede 1499 er Almindingen storligt forhærget og forhugget; Forbud mod ulovlig Hugst hjalp ikke, den og den havde Ret til Deputater, og til Flaadens Bygning skulde der Eg. Naar man tidligt ogsaa gjorde Foranstaltninger til at f r e d e om Skoven, var det mest af Hensyn til det kongelige Vildt; Christian IV ansatte 2 Dyregemmere, Krybskytter skulde skydes som Kryb, derimod var der intet om at lade Skoven skyde. Dyrebestanden blev stor: 1630 fældedes 200 Kronhjorte, et halvt Aarhundrede senere kunde de sendes flokkevis levende til Dyre-

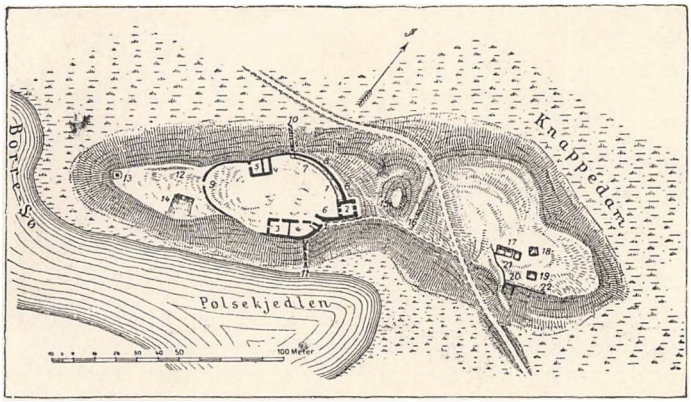
haven ved København. Naa, sligt tog jo paa Tallet; 1745 er der kun en 100 Stykker tilbage; den sidste Hind faldt 1779, seks Aar derefter den sidste Kronhjort, Raavildtet var der allerede tidligere gjort Has paa. Men været der havde Vildtet, og Vildt og løsgaaende Kreaturer fra hele Øen var ikke det, der skulde fremme Opvækst. Nu var der næsten hverken Dyr eller Træer. Kongen var ved at opgive Ævred og gaa fra Skoven; dens Salg hindredes kun ved, at Budet dog fandtes for lurvet. Saa søgte man igen at mande sig op, prøvede med det ene og med det andet Middel, — det havde altsammen ingen Art.

Men saa kom Rømer. I en af hans gamle Planteskoler staar en Mindestøtte for ham, smukkere er han mindet ved det stenhugne Vers paa Fuglesangsrendens Klippeflade, kronet af Engelsødbregnens grønne Diadem, men smukkest Minde har han selv sat sig i Genskabningen af denne i vort Land enestaaende Skov, ja, og saa i hver Bornholmers Hjærte. Bornholmer var han, Løjtnant ovre ved Jægerkorpset, men netop i hans Tid var der ved Korpset, som Forsøg paa civil Værnepligt, en Forstskole. 1800 modtog han, knap 30 Aar gammel, Udnævnelsen til Holzførster paa sin Hjemø, og til sin Dødedag 36 Aar efter kæmpede han nu sejrrigt for sin kære Skov. Kamp blev det, noget med Landsmænd, meget med Pengepungen; bidsk kunde han selv være, men knippeldygtig som den, der elsker sin Gerning. Og nu staar altsaa Skoven der, og Dyr er der igen i den. Ogsaa ud over Almindingsgærderne rakte Holzførsterens Maal; han sagde ved sig selv: det gælder om at vinde Bornholmernes Yndest og gode Tillid, saa de frivilligt planter, naar de lærer af Almindingen. Hans Rømers Maal er naaet.

Naa, Toget har nok kørt saa hurtigt, at jeg ikke faar fortalt Dem mere (se Bornholmske Samlinger X), vi er i Aakirkeby, Rejsende nordpaa skifter, og vi strømmer fra Nexøekspressen over i Gudhjemtoget. Kig venstre ud om lidt til den enlige Bautasten paa Højen. Kig op mod Skoven, — men bedre Udsigt vilde vi have haft ved at spasere ad Allévejen fra Aakirkeby; fra Skagelfaldsbakken — et ældgammelt Ord, vistnok af samme Betydning som Bedegader; man lod Skaglerne falde, bedede, — har vi Østersøen i Syd og foran os Klippeskoven, der fra den store, mergelrige Vallensgaardsmose rejser sig og kupler op mod Rytaraknajtijns 162 m; Skyernes Vinddrivere farer hen, farer hen, og stor Sol og mægtige Skygger skifter i skarpe Kast over Trækronernes Farveskift. Ved Alminding Station

staar vi af. Lige herved ligger Skovridergaarden Rømersdal, hvortil Rømer omskabte og omdøbte sit Udbyggerhus Eskeviske. Vor første Gang er ned i Ekkodalen; nogle vil kalde den Kodalen, men det første Navn skal staa paa meget gamle Kort, — Navnetydning er altid svær, og den gøres ikke lettere her ved, at baade Koen og Ekkoet findes, og deres indbyrdes Samtale forstaar vi jo ikke, selv om vi kan Bornholmsk. Men Pinsemorgen tidligt tager Aakirkebys Kor af Damer og Herrer ganske stille herud og synger baade nede og oppe, — se, det er noget, man véd, hvad er: kønt er det i alle Maader.

Find nu rundt ved Hjælp af det særlige Almindingskort, hvor forskellige dannebrogsfarvede Tegn svarer til Tegn paa Træer og Sten og viser til de kendteste Steder. Fuglesangsrenden. Dronningestenen. Rytterknægten med Kongemindets tungt smukke Bindesbøll-Taarn og det skrækkeligt nødvendige Jernstillads samt den med Rette berømte Oversigtsudsigt over det gode og skønne Land Bornholm. Gamleborg, som er, hvad den lyder paa, og hvor man gaar gennem Portgabene og rundt ad Voldkronestien ovenfor Kaprifolieditoen ved Svenskebæk. Jomfrubjærget ovenfor Aaremyre — Dyrskuedagenes Dyrehavsbakke, men ogsaa godt Solnedgangssted, — Christianshøj med en godt funden og godt beverset Genforeningssten, med Støtten til Minde om Prins Christians (Chr. VIIIs) Besøg 1824, hvis Dag længe efter fejredes festligt her af Bornholmerne, og med den samtidigt indviede Rømers Pavillon, af ham bygget saa tækkeligt net og tænkt som Tilflugtssted for Lystspaserende, — de først ankommende hentede Nøglen dertil, laasede, naar de havde spist og gik i det grønne, og afleverede ved Aften Nøglen igen, — af Eftertiden mishandlet slemt, men dog med en Luftning af den gamle Tid over sig, naar den og den Slægt en Gang aarligt stævner hinanden til Møde derinde. Kohullet, Pykkekullekær og Vettesmose, Nr. 1 og Nr. 3 efter mit Skøn de kønneste; kravl fra Hullet til Kæret ad store Rævegange, og faa en Bornholmer til at udtale Pykkekullekær for Dem! Bolsterbjerg med den gennem mange Aars glade Møje dannede Have, rig og ejendommelig. Aasedamsvejen med Aasedammene. Bastemose. Og hermed Basta, — nej, ét endnu: Lilleborg, Kongens Klippefæstning, kendt kun fra sin Dødskamp i 1259 eller 1260, da Anders Erlandssøn og Fyrst Jaromar af Rygen (Jarmers Taarn i København) stormede og brændte den, anlagt rimeligvis et Hundrede Aar tidligere; Mønter er fundne fra Knud d. 5 til Erik Glipping. (Born-

Lilleborg: Grundplan efter P. Hauberg.
1) Port. 2) Taarn. 3—4) Hovedbygning. 17—22) Stalde, Udhuse m. m.

holmske Samlinger VI, VII, XV.) Stejlt falder Borgpladsen af mod Rønnevejen, stejlt hæver den sig paa de andre Sider fra Søerne rundtenom, nu med al for lav Vandstand, navnlig som Følge af en mægtig, i Bund, til Sider og foroven stensat Rende, som Rømer lod grave til en lavere liggende Sø. Kom her en Sommeraften ved Solnedgang, se Ruinen og læg Dem saa paa Engen sydøst derfor, — hvilket Naturens og Historiens Storsyn, mens det luer over den hviskende Skov!

Hvad der skiller denne gamle store kongelige Vildtbane, højtliggende selv i Lavningerne, fra andre danske Skove, er jo Klippen, som springer frem saa mange Steder. En »fører« kniber sig selv i Armen og spørger: »Er det jeg?«, føler paa Klippen og spørger: »Er jeg i Danmark?« Jo, jo, I er danske begge to, og derfor er Glæden dobbel. Jeg saae det altsammen første Gang i Sne og Is, pragtfuldt! Og pragtfuldt er det, hvad enten Løvtræernes smukt grenede Stammer staar ribbede, eller spædtgrønne saftnærede Knopspidser ligger paa Spring i deres Kræmmerhuse, eller Sommeren er der, fuldmoden grøn over hele Dragten, eller Bøg og Eg og Birk og Kirsebær ved Høst i broget Virke klæder sig hver efter sin Personlighed, — altid mod Granernes dunkle Bund.

Men her er mere at se, end Dannebrogskortet røber. Hold Deres Indtog i Almindingen fra Aarsballe gennem et jysk bakket, grusbaaret Naaletræslandskab; Vejen føre videre mellem højtragende ranke Graner og føre Dem let til Gammelmose m. m. Søg ud øst for Bastemose og henad Almindingsgærdet mod Østermarie Udmarker, »Sibirien« kalder

Forstmændene det: et højtliggende, koldt og surt Mô̊rland, hvor Egeplanter paa over 25 Aar kun naar en til Knæene, men hvor der altsaa er frit og stort. Gaa fra Lindebjærgshus, med Afstikkere til Skovmoserne i Syd og Vallingbjærg, ad den lange snorlige Rømersvej — som længere hen er sprungen i Lyng, — forbi Fladhalle, en mægtig Stenspisebordsplade paa ganske lave Fødder, — Sandsynligheden taler for et Naturlune, De og jeg tog os i hvert Fald ikke paa at tage den Plade, — helt ud til Ølene (»øde Land«?), Moder til den 2 Mil lange, over Granit, Sandsten og Skifer bugtende Øleaa. Vi er nu længst udenfor Rømers Almindingsgærde, udenfor ogsaa den nuværende Statsskov Almindingens Grænser, i den gamle Højlyngs store vildsomme Plantager, hvor Spor af ældgamle Veje fra Sydlandet mod Østermarie kan kendes til i Dag. Lokker ikke Generalstabskortets Angivelser af Landskabets Karakter Dem mod Sydøst? Ud til en Vej nordøst for Stenen »Hellighaagen« ligger en lille firkantet Mergelsø og drømmer, mens alvorlige Graner til de tre Sider staar Vagt om dens Hvile. Ved Poulsker Jagtforenings Hus finder De omkring Flagstangen en Stensætning, der røber Liv — og Død — for mange Aldre siden, og saa vader De op til Kregstenen, en rolig bydende Bauta paa et vidt og højt og øde Land. Over en skjult Sænkning ser vi mod Toppen af Paradisbakkernes Skov. En Høg staar paa spilede Vinger; s'ikken Udsigt den maa have! Men den agter paa bare et eneste Punkt og rammer det i Styrteflugt.

Lad Hvile og Beskuelse falde paa Dem — —, og saa hivop igen! Minsandten har vi gaaet os saa langt mod Øst, at vi nemmest søger mod Svaneke, og saa tager vi fat, hvor vi slap, paa Turen

SVANEKE—GUDHJEM—RØ.

Kysten er Skærgaard som syd for Svaneke, og Vejen bringer os den ganske nær, til den anden Side kurver Landet sig op. Vaseaa; Fiskerlejet Listed; Helligkvinde og hendes Børn — Bauta? Tingsted? —; nok en Aa og nok et Fiskerleje: Gyldensaa og Bølshavn, — se lidt paa Husene i disse Lejer, de er mærkede af en bestemt Tids Byggeskik, som ikke var ilde. Kønt er det at komme hernedimod ad Vejene, som oppefra fører forbi Koefoedgaard og Maglegaard eller over Brændesmark; en gammel Røvervej huler sig ovenfor Listed, — Smuthul at føre uhjemlet Strandingsgods igennem! — Kønt ogsaa i Skovene deroppe omkring at se anemone apennina blomstre: Løv som vor hvide og gule Ane-

Klipper og Badestrand ved Listed.

mones, Blomster med en dejlig letblaa Farve baade over og under og med hvidlige Rande. Koefoedgaarden er den ældste af det Navn paa Bornholm, og Slægten, som gav den Navnet, og som med Sikkerhed kan føres tilbage til det 16. Aarhundrede, har indtil de senere Aar ejet Gaarden, mest Søn efter Fader; dens Vaaben er en Kofod, altsaa et andet end Jens Koefoeds Slægts. Selv sad Hr. Jens paa Maglegaard, hans Kongeskænk. Ude paa Marken ligger Ruin af Skt. Margrethes Kapel. Udenfor Bølshavn ved Sortevad, hvor en Bæk løber forbi, kunde én før om Dage se de Underjordiske baade ved Middagstid og om Aftenen.

Kørevejen maa nu vige op i Landet; men her er Sti at gaa paa begge Sider af Ypnasted; fra en Strandgrønning mellem de lave, takkede Klipper samler Øjnene den Strækning, vi sidst er naaet frem, — en hvid Bondehytte ovenfor den første Pynt, bagest og yderst Svanekepynten. Stien højner sig, og over os højner sig Træerne. Ovenfor Havstenen Vildhat er det navnlig det nære Randkleveskaars storslaaede Omgivelser, som nu trækker Øjet til. Naar vi saa er derhenne og skal i det benbrækkerske Dyb, ja, ærede Lysttursfælle, hvis De ikke er Bornholmer eller paa anden Maade gemselet, da sæt Værdigheden tilside og tag alle de 4 Lemmer, hvormed en godædig Natur har begavet os Mennesker, til Hjælp i Forbindelse med en vis Legemsdel, og glem foreløbig at tænke paa andet end næste Fodanbringelsessted. Men er de lykkeligt og under den Munterhed, som slige Anstrængelser kalder frem i godt Selskab, kommen til Bunden, da se op, og skulde de have noget af en Theatermaler i Dem,

Randkleveskaaret

vil De optegne: »Egn med opragende, vildtforrevne sorte Klipper, hvis Fod er skjult under temmelig uordentligt rundkastede Kampesten; Kighuller til Havet, som bryder udenfor; Himlen ses som fra en Brønd.« Vi kom ned med Næsen mod Vandet; vinkelret paa Nedstigningslinien vender vi os nu mod selve Skaaret og klavrer op, som altid er lettere end ned, og naar der igen er aabent Forhold mellem Himlen og os, har vi fra en lille Fladning ovenfor Østersøen et frit Udsyn, — Gudhjem vinker nu i Nordvest. Man *kan* springe fra Skaarets ene Overkant til den anden, men, unge Mennesker, man kan ogsaa glide ud og falde ned, og I skal lade være med den Dumhed, hører I?

Fortsætter man ad Stien, kommer man omkring ved Klintebæk forbi en højtliggende Eng, der byder en særlig rig Samling af de forskelligt farvede Gøgeurter, som groer paa Bornholm.

Ved Saltuna vover Kørevejen sig igen ned til Stranden, gaar over Kjeldseaa, sprækkemæssigt en Fortsættelse af Almindingens Ekkodal, udflugtsmæssigt varmt at anbefale, og videre lige indenfor den nu kendte Kystart til Kobbeaa. Vandet lokker til Bad, men se, hvor det maler om Stenen derude! Lad Dem hellere lokke op langs Aaen til Stavehølfaldet, som hvor, Løbet snævres ind, kaster sig en 20—30 Fod ned mellem bratte Klippevægge, i de vandrige Aarstider hørt mer end en halv Mil væk. Her er grønt og blomstret og hemmelighedsfuldt, kraftige Oldingeege, en Lind,

som er mange Linde, Krat af Bøg og Abild, hele den bornholmske Blomsterrigdom: Gedeblad, Brombær, de store Storkenæb og mange, mange fler, — ret et Sted for Stævnemøder, men vil man finde et gammelt Vidnesbyrd herom i en Klippestensindskrift ca. 100 Fod nedenfor Faldet og læse den som »N(ilus og) I(ngelil), 1. Maj 1000«, da maa jeg bede »man« betragte Indskriftens Tegn, Bogstaver og Tal fra den rigtige rigtige Side, og der staar: A. Vindmølle, 1585, L. Vandmølle«, — dem var det, som mødtes her.

Klippestensindskrift

Vi er nu kommen Østerlars Kirke nær og maa glæde os ved et Besøg i denne den anseligste af Bornholms Rundkirker, byggede — ligesom flere af de andre Kirker herovre — ogsaa til Forsvarsbrug; svære Kampestensmure, vanskelig Adgang til de øvre Stokværk, Spygatter, Vægtergang med Skydeskaar osv. Glæd Dem over Kalkmalerierne, se det mægtige Sparreværk øverst i Østerlars, — ak, jeg maa desværre gaa udenom disse Kirkebygninger! (Bornholmske Samlinger VII—IX—XIV).

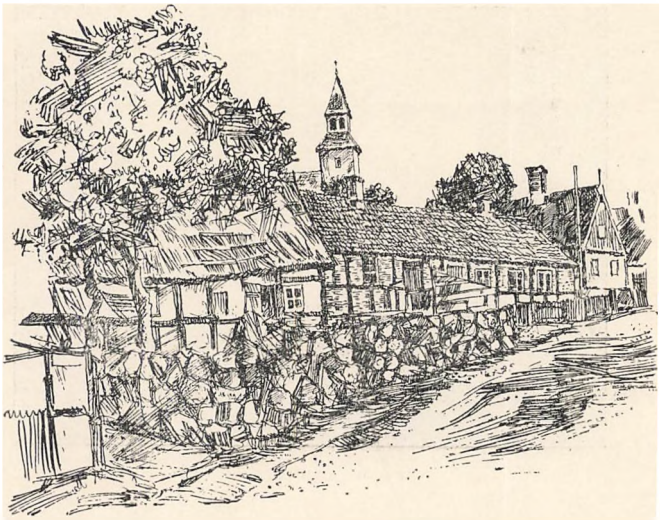
Herfra kan vi enten følge Landevejen langs Lehnseng med Lehnsklintens Skovdrag over sig og saa dreje til højre ved Gudhjems lille Vandværk, hvis usynlige Ledninger er sprængt i Granit, eller vi kan skraa ned til det prægtige Fiskerleje Melsted; i begge Tilfælde ender vi i *Gudhjem*. Paa en Pynt ligger Gudhjem, midt paa den lange Nordøstkyst, kan se til dens Ende baade opefter og nedefter og ses oppefra som nedefra, og kig kig, Christiansø! Længe har Gudhjem ligget her; Navnet allerede røber det jo, Navne som det tempelagtigt højtidsfestlige Sålene, som Såltuna og Helligdommen viser, at man i det hele paa disse Kanter færdes, hvor Mennesker har færdedes langt tilbage. En Gang — langt senere, for længe siden — var Gudhjem Købstad; en Gang havde den et Kapel, den hellige Annas, for kort siden blev det gjort til Ruin, nye Grave er lagt indenfor dets Mure. En Gang — vil man snart kunne sige — havde Gudhjem Straatage, naa, endnu lever nogle af dem, men Sværdet er halvt af Balg. Imidlertid, hvor meget end Tiden forandrer, Gudhjem er og bliver et yndigt Sted paa Jorden, med hyggelige Kroge at kigge om i og med sydlandsk Grønt op ad Mure og over Tag, og Klippen, der leger med fra øverst til nederst, fjerner kun, hvad sødligt der kunde findes ved Yndigheden, bærer

Østerlars Rundkirkes Indre

den som Mandsstemmen den fine Sopran; Søen derude spiller op til deres Tvesang. Ogsaa vi maa trille, — trille ned ad Gaden, den lange, stejle, krydsende Gudhjemsbakke med Bebyggelsen tæt op ad sig til begge Sider; kommer man første Gang ned ad den i Automobil en turistfyldt Sommersøndag, stemmer man uvilkaarligt med stive Ben Fødderne mod Forsmækken i et sindssvagt indbildt Bremsehjælpsforsøg. Ad Holkadalen gaar man ind i Plantagen, drikker et Glas Radiumvand ved Kilden og finder paa Tilbageturen op til en flagstangprydet Kulle, Bokul, med føromtalte halve Rundskue — Goddag, Rø-Kyst og Hammer! og med Gudhjem selv for ens Fod: de røde Tage, Silderøgerierne og Kystklipperne; springer saa om paa Klipperne syd for Havnen eller sætter sig paa dem og iagttager Livet dér; Gudhjem er i første Række en Fiskerby.

Ad Gaden eller Vejen nedenom tager vi Farvel og kommer med Stien snart tilvejrs, Plantage tilvenstre, Østersø nedenfor; kan vel ikke lade være ved »Røverborgen«, en fra Stranden opragende Klippe, at løbe over Kløften paa den smalle Linealbro, — oh, om den kunde undværes! — møder Hestestenene (Bautaer eller Skjelsten mod Østerlars Sogn?) og har fra dette høje Hjørne og et Stykke frem ad vor højtløbende Sti den meget værdsatte Udsigt over Sålenebugten, hvis skovbræmmede Randland sænker sig mod Bobbeaa for siden at stige op i Røkystens Klipper. Inden vi naar Aamun-

Gade i Gudhjem. Tegning af Emil Westman

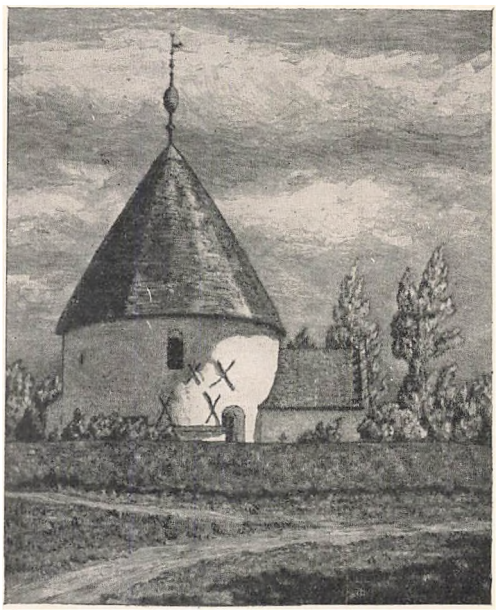
dingen, skal De bryde ned gennem Krattet og ud paa Stranden, hvor Kortet viser Vej ved Ordet »Oldtidsgrave«: det er en hel Mark af mere end knytnævestore, runde Søsten, hobede op her og der som kraterhulede Gravgemmer, dem jeg ikke ved noget bedre Billede for end kæmpestore, forstenede Strandfuglereder med Strudsæg i; men mærkeligt er det at staa overfor dem og mærkeligt, at de har faaet Lov at ligge i Fred for Søen gennem de mange hundrede Aar, — Musæets Fredsten har dog næppe kunnet virke dette!

Bobbeaaen løber ud i Ly af Skanser til hver Side, og paa Skanserne ligger sommerglade Mennesker og daser eller tager ved Tilraab Del i det fornøjede Badeliv langs Stranden; men De og jeg forsvinder fra Livets Larm og dukker ind under Aaløbets Træer, maaske er der efter Aarstiden ikke mere Vand, end at vi kan springe fra Sten til Sten i selve Løbet. Her er saa svalt og saa dæmpet lyst under det grønne Tag; Graniten rejser sine Vægge mer og mer, Aabunden skraaner opefter, og se, hvor Vandet katarakter imod os her i Svinget! Stigningen stiger, nu staar vi ved Foden af et rigtigt lille Vandfald, plask plask, og ude i Løbet staar Ørrederne med Snuden mod den friske Strøm, en Lystfisker sidder stille hos, — det er helt underligt at møde et andet Toben herinde i det bortgemte. Med Tag om Skræntens Grene kan vi lige stryge videre langs Faldet, kravler op til

en Vej, der fører tilbage til Udløbet, og her er vi saa igen, et Indtryk rigere, og i Haanden har vi som erobret Minde et smukt Stykke Kvarts, der ender i den ridsehaarde, blodigtrøde Jaspis; i Rønne-Musæet skal De ogsaa se en prægtig Krystal af Røgtopas her fra Bobbeaa.

Paa Vejen videre langs Bugten — næh, se den Mængde Ederfugle derude, de er nok paa Skovtur fra Christiansø! — glæder man sig bl. a. over Bregnefrodigheden ind mellem Træerne, som her skjuler, at bratte Klippemure følger os derinde; man gaar i Skov, tilsidst som i en lukket Havenøddegang, — og saa med ét er det forbi, og man løber Panden bus imod en Mur, der skyder saa langt frem mod Søen, at den kunde være ved at spærre for videre Fremtrængen, hvis ikke Redningsvæsenets Vagtsti smøg udenom. Stevelen er dette Forbjærg navnet, man maa vel have fundet nogen Lighed med et trappetakket Kirketaarn, og fra Taarnet gaar Vejen til »Helligdommen« selv, her er Indgangen til dette i Ord og Billeder berømmede Naturbygningsværk.

Sæt Dem et Øjeblik paa en Sten, naar De er kommen om Stevelhjørnet, — en indefter opskraanende aaben Stenmark mellem os og det næste Forbjærg, — for saadan som Stien bukler og bugter sig, bliver der godt Forslag i dens 2—3 km Luftlinie, og mas saa glad og sindigt løs paa den første lille Stigning; jeg kan trøste Dem med, at er her Opvej, saa finder De ogsaa baade Nedvej og Fladvej — og Udvej ud paa Højpynterne, som kiger hver især til Nabo i Sydøst og Nabo i Nordvest, kiger ned i Slugterne, som dybe skærer sig ind imellem, kortere eller længere, med tætsluttet Vækst af Træ og Busk, og hvoraf i hvert Fald nogle er fremstaaede ved Forvitring af Grønstens-(Diabas-)gange, hvis Fortsættelse under Vandet kan følges i roligt Vejr. Det er navnlig i den nordlige Del, naar vi nærmer os selve Helligdomsklippen, at dette Søklippelandskab er formet saaledes, som man siden husker det: højere Skær, end vi mødte før, eller Skærene sat paa Højkant, de enkelte Stendele mindre rundslidt, mere skarptafsnørede, det hele — eller det allermeste — saa grønklædt, at man skulde tro, Klipper var den næringsrigeste Plantningsbund, selve Helligklippen som »Urtepotte« — jeg kommer nok ikke udenom denne Forslidthed! — med Træets Rødder slikkende Solskin nedover Pottens Udside og saa kravlende indenfor. Oppe fra et af de fremspringende Punkter skal De se denne prydefulde Stenkyst sidelæns, Pynt bag Pynt, Gudhjem skinnende yderst og bagest; ude fra en Baad skal De lade hele dens Forside drage Dem forbi, og saa vil

Ny Kirke. Efter Radering af Ernst Køie

De faa alle de Navne paa Klipper og Huler at høre, som jeg her springer over, ogsaa om den underjordiske Gang fra Hammershus, og hvorfor en af Hulerne eller Ovnene hedder Gaaserenden. - Graniten virker paa dette Stræk mindre ved Vælde, næsten med et Smil som Sandstenens; dog Smilehullerne kan forsvinde bag Bølgernes Skumlatter. Ogsaa fra Nordvest har det her smilet til os, men inden vi drager videre i den Retning, vil vi befare Linien

RØNNE—RØ

med Jernbanefart. Blykobbe Trinbrædt; Slaaen og Kirsebærblomster langs Stien ud til Haslevejen; Skovbundsvidunder, naar man følger Aaen modstrøms under dens Skovbælteskrænt: hvide, gule og blaa Anemoner samtidig fremme, i Selskab med Lærkesporer, Kodriver og Violer. Nyker med sin Rundkirke. Bræg kun ved Mæby, det giver Skovturshumør og gør ikke den pæne Egn Fortræd. Klemensker; der er kønt, maa De tro, ved Bakkerne bagved, ned mod Balsmyr, hvor Vaabenfund har givet Genlyd af svundne Tiders Gny, forbi den gamle Simblegaard og videre. Et langt smallivet Sødrag paa venstre Haand, gule Sværdlilier i Forsommeren. Splitsgaard Trinbrædt, Udgangspunkt for en Vandring i Rutsker Plantage (Højlyng); af Splitsgaards Jorder gjorde Ejerens Dygtighed en hel Gaard til, Lyngholt hedder den, saa véd De, hvad Kampen førtes imod, og hvor svær den maa have været. Nu allemand ud paa Waggonens For- og

Ved Kleven

Bagaltaner, vi damper gennem Klevens Hulvej, Klipper op til begge Sider, Naal og Birk og Kirsebær og Axelbær (bornholmsk Røn), Bregner, Lyng og Blaabær (»Byjllenbär) og farvestærke Blomster, alt mod den graa Granit, — kønnere var her jo nok, før Skinnevejen kom, men da kom der næsten ingen Mennesker. Det er Kanten af Rutsker Højlyng; vad igennem den, gaa videre mod Nord; øst for Stenrøret, lidt vest for Vejen ligger en »ny« Rokkesten. Toget kører ud til Spællingmosen, Vandspejlet sænket ved Regulering af Dynddaleaaen; til højre i Svinget en enlig Klippeknold, Storeborg, min Ukyndighed søgte forgæves Borgen, men til Gengæld fandt jeg paa den anden Side Banelinien nogle søde sorte Kirsebær.

Ved Rø lader vi Toget futte videre, men en anden Gang maa De hoppe paa igen, for det er maaske den skønneste Jernbanetur i Danmark, højt som Linien er lagt med Østersøens store Flade dernede og hele Kysten Gudhjem—Hammeren i Blink; saa er der, mellem meget andet, Olskirkens fine Sukkertop, — ogsaa derfra kønne Ture, f. Eks. ned til Muredam, en af vore »Ekkodale« i mindre Udgave.

Men vi stod altsaa af ved Rø. Fra Stationen forbi Kirken; i Kirkegaardsdigets Stene sidder Ringe til at binde Søndagsfolkets Heste ved. Lige frem efter Næsen, Brugsforeningen paa højre Haand. Vejen bukker sig og smukker sig, mere og mere Skov foran os: Rø og Østerlarsker Plantager, og nærmere har man Højder med Naal og Lyng, nedenfor dem Smaasøer; Køerne, som betalingsfrit græsser paa de

Lyseklippen, Rø

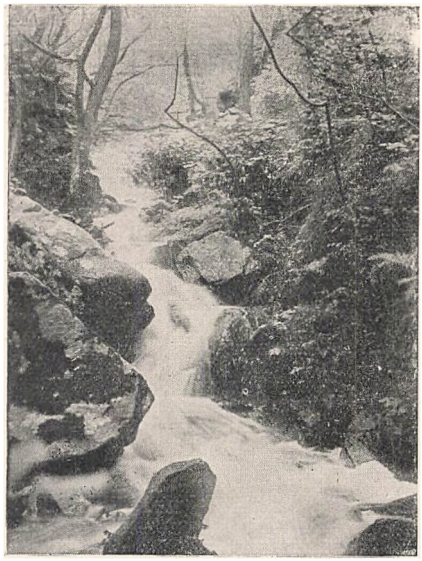
skraanende Marker, vilde være fuldt lykkelige, hvis de med deres Uvidenhed om en Gang at skulle ædes af de Vilde forbandt Sansen for Naturskønhed. Ved en Korsvej kort efter Brommehus — hele vor Vej kaldes Brommevejen, — drejer man til højre ind i *Rø Plantage*, en Statsskov, saaet i Aarene efter 1864 paa Højlyngen, hvis Klipper her ligger omkring 100 m over Havet. Plantagen gennemskæres af nordre og søndre Borgdal. Den sidste er engagtig og begrænses mod Sydost af et kønt skovafdrevet Bakkeheld med enkeltstaaende Træer; den første viser mere Sprækkedalens Karakter, omend Klippesiderne væsentligt er skjult af Graner.

Véd De, hvordan Granerne kommer? Ja, de kan naturligvis saae sig selv; smaa grønne Tommelise-Juletræer, hvor hver Naal leger Gren, titter lige op over de døde brune Naales Jorddække. Men mest sker det ved »Klængning«: Koglerne samles og lægges paa en mod Syd svagt skraanende Flade af Cement eller Fliser; Solen aabner Skællenes Klaplaag, og de fleste Frø drysser ud, Resten plejles frem. Frøene udlægges i Planteskolers Børnehave; et Par Aar efter kommer de smaa Planter i en Forberedelsesskole, og efter igen nogle Aars Forløb sættes de ud i det Fri, i Skovens og Livets Skole, hvor de med Alderen lærer baade ganske smaa Dyrs og store Menneskers Angreb at kende; men de, der staar sig, er med andre Træer og med Klipperne en Øjensfryd.

Boplads er her for Ræv og Egern, — vi saae, de var der begge to, og saae dog ingen af dem: der laa en endnu varm Egernkrop, men Mikkel havde bidt Hovedet baade af den lille Springer og af al Skam og fjærnet sig med begge, da den hørte os. Af Blomsterlivet derimod saae vi noget kønt: paa vor Vej fra den ene Dal til den anden kom vi forbi Larskirkedammene (»Lars« er Østerlars), hvor der gror en gul Aakande (nuphar pumilum), hvis Blomst ikke er meget større end en Smørblomst, og som ikke skal findes andensteds her i Landet, — maaske har Smålands Ænder bragt den med paa deres Træk.

Hvor Borgdalene hen mod Skovens nordøstre Hjørne løber sammen, og deres smaa Vandløb forenede bliver til Bobbeaa, som falder ud i Sålene Bugt, skyder en Klippehøjde sig frem i det strygejernsformede Rum mellem Løbene; den kaldes Borgen og maa have været en af Øens ældgamle Folkefæstninger. Naturlig beskyttet paa Siderne ved Klippens bratte Fald og i Strygejernsspidsen ved en lille Sø, nu Eng, er dette Forsvarssted — en lille halv Mils Vej fra Kysten — blevet færdigtdannet ved en kyklopisk opstablet Stenvold tværs over Trekantens Grundside; hvor Bundklippen sender en Knold tilvejrs, har Bygmestrene benyttet den som Led i Volden, men ellers har de lagt Sten i brede Baner, og man ligefrem ser Muskelspillet i vore unge Forfædres Kraftlemmer og Ryg — Huden spændt over Kindbenene og Sved springende af Øjenkrogene, — mens de i Fællig, med Fodpladerne stemt mod Jorden og Armene om de sværvægtige Blokke eller Greb om Løftestænger, bakser Blokkene paa Plads.

Min Rygsæksfrokost tog jeg den Dag paa Højderne, der øst for Brommevej i ringe Afstand følger Bobbeaaens venstre Bred. Kravler man gennem Lyngen snublende op paa en Kulle, faar man et Glimt af den østlige Østersø, og saa finder man sig i Skraaningen et Sæde med Klipperyg, der slutter om ens egen; lidt nedenfor vore Fødder gaar den smalle Dal, hvis modsatte Væg er en stejl, lav Klippe; Dalen er nu en grøn Græsvej, hvor det friske Hø ligger paa Skaar, men en Gang var det ganske anderledes, og mens man ligger og lader sig rigtig bage af Solen, er det helt velgørende at forestille sig den Masse Is, der har været sig her forbi. Naar saa Maven er bleven tilfreds, Snadden røget ud, — oh hvilket Legemsvelvære i Selskab med Naturens Aand! — og Sækken igen er spændt paa, søger vi hen mod Skrænten, der gaar lige ned i Aadalen. Øjet udfinder de bedst fremkommelige Smø-

Dynddalefaldet

ger gennem Krattet, med Stokken loddes Skridtenes Dybde, og Taget om en lille Træstamme eller en paalidelig Gren slippes ikke, før Foden har faaet Fæste. Hurtigere end ventet staar vi nede paa Engen, og idet vi kiger tilbage op ad Skrænten, som herfra gør et stejlt Indtryk, er vi lige ved at føle et Tilløb til Stolthed over, at det gik saa nemt, — slig uskyldig Selvglæde er vist sund en Gang om Ugen. Omkap med Aaens ilende Vande naaer vi som en smuk Nr. 2 hen under Bobbebrødden, det rutchebaneagtige Stykke Landevej over Dalen, og saa kan vi vende tilbage til Rø Station eller begive os ned til den nære Østkyst.

RØ—HAMMEREN SAMT OM FISKERI.

Der var et Smil, som vinkede os før, da vi stod paa Helligdomsklippen. Vi følger det og gaar til Stranden nedenfor Dynddalsskoven, træder over Vandløbet og følger Stien opefter i Skoven, til vi naaer Amtmandsstenen: ej, ej, saa lifligt et Syn! en Dal, en Seng af mildtduvende Trækroners Grønhed, saa blød, at man synes, et Spring derned maatte være som i en fjedrende Hængekøje; indfattet af Dalens Smaragd straaler Østersøens Turkis, og oppe i Dalens øvre Ende blinker mellem Løvet Sølvperler frem af Aaens høje Fald; vi kan godt komme derhen. Staar saa igen nede ved Stranden og fortsætter fremefter over en lille pludrende Bæk og snart efter ind mellem Stengærder, Klippekyst til højre, Klippehaver til venstre, ukuet Vildvæxt; en meget ejendommelig og meget smuk Vej, — selv om jeg ikke ved det ejendommelige, end sige ved det smukke, tænker mest paa en Grisesti i Granit.

Stammershalde hedder en højtliggende Klippeløkke, som springer frem i Kystlinien; mellem eviggrønt og Lyng og skiftende Smaablomster leder Stien frem mod det brede Tronsæde, som her, prydet af hældende Bautastøtter, rager af Havet — Foden dybt i dets Grund — og lader Blikket vandre over de langthen synbare Kyster. Jordens Historie taler og Folkets, og er der mange Steder paa Bornholm, hvor man spørger sig selv: »Er ikke dette det skønneste?«, her er et af dem

Tejn er et driftigt Fiskerleje, regnes for det største af den Række Lejer, der ligger spredt saa at sige hele Bornholms-Kysten rundt.

»Sild!« siger De straks for at vise, De véd, hvor vi er, — javel, se Røgeribygningerne, her som mange Steder hørende til i Billedet af denne »lille, men dog saa havomkranste« Ø; se til at faa Adgangslov til en af dem, naar Røgens Livstegn vifter derover, og vis Deres Smag, hvis den er en Sild værd, ved at slubre den i Dem flommefed og baalvarm. Underlige Væsner, de Fisk, lunefulde! Lod sig i de gode gamle Dage, ifølge Meddelelse fra agtet Haand, skovle op med Hænderne; blev ked af dette med Skovlene, forlangte Garn — Drivgarn Maj—August, Sættegarn ind ad Land til i Rognmaaneden September —, fik finmaskede Garn, men blev omkring 1921 store paa det og maa nu betjenes med Stormaskegarn. Luner koster. I fersk Tilstand nydes en mindre Del af Fangsten paa Bornholm, og saa er der de saltede Sild til Vinterforsyning, lagt ned af vor Mo'r, mens Hylden blomstrede. —

»Lax!« siger De saa. Ogsaa rigtigt, og maaske har De hørt, at i gamle Dage betingede Karle og Piger sig, at de kun vilde have Lax 2 Gange om Ugen; men den Gang satte ogsaa de søgrænsende Gaardes Ejere Nattegarn ud efter dem, og alle de fangede Lax forblev paa Bornholm, nu førtes de over — og bliver lidt dyrere undervejs. Fangstbaadene var til midt i sidste Aarhundrede smaa, Fangststedet derfor kun et Par Mil ude; med Baadenes Størrelse er baade Afstanden og Redskabernes Mængde vokset, nu gaas der 8—9 Mil ud — ikke Sømil —, og dér stilles Laxelænkerne fra Udgangen af Oktober til Udgangen af Marts; de bestaar først af et Toug paa 30—50 Favne, fastholdt mod Bunden af en Sten, holdt opret i Vandet ved en Glaskugle og med de øverste Favne ført hen til en Grantræsbøje — en Kob, Flertal Kobbe, — der flyder i Vandskorpen; en Favn under Kobben fastgøres den ene Ende af selve Laxelænken, en 30

Sild er godt

Favne lang Line, som svajer for Strømmen, forsynet med Korkstykker og et Par Kroge med en hel Sild paa; mellem hver Kob maa der altsaa være en 60—70 Favne. Nu kommer Laxen og bider paa; faar den kun Krogen i en Mundvig, kan den ved gentagen Rundsejlads vinde hele Lænken op til et Nøgle og smøge Krogen ud, men gaar Krogen i Gæller eller Hjærne, er Dyret mere medgørligt, og naar Fiskeren kommer for at røgte Lænkerne, hales 16—17 Pd. lækker Lax — tresindstyvepundinger er ogsaa set — op i Baaden, notabene hvis ikke en Sæl først har optraadt som Røgter.

Sild og Lax er Fisk, siger De, for De er bleven saa veltalende. Jamen hov, dér var De nu ikke saa heldig, min Fa'r, thi siger De »Fisk« til en Bornholmer, svarer han »Torsk!«, og det er slet ikke ment som en Personlighed, men »Fisk« det er hercvre kun Torsk. Da paa den anden Side Torsk er Torsk, skal jeg forholde Dem min Viden om dens Fangst og om, hvordan den i Fiskemaaneden piler mod Land efter Silden, der igen piler efter den smaa Tobbis; blot vil jeg meddele, at De kan træffe Bornholmertorsken ved Knippelsbro.

Da De er bleven tavs efter den Vandgang med Fisken, skal jeg af mig selv fortælle Dem, at saa har vi Botter, en Slags Pighvarrer, som smager helt godt, men mærkeligere er det, at det er mærkeligt, vi har Rødspætter. Tidligere kunde

der i Rogntiden komme en enkelt Spætte op med de andre Fisk, den var ikke god, og Fiskeren blev nærmest ked af at finde den; men omtrent samtidig med, at Silden udkom i ny forøget Udgave, fastslog et svensk Havundersøgelsesskib, at der en tolv Kvartmil nordøst om Christiansø laa Rødspætter, siden kom flere Pladser til, i de bornholmske Fiskerlejer var man snar til at anskaffe de større Baade, som her udkrævedes, — Baadene maaler 8—28 Tons og har Dam, — og saa blev Bornholmerne Rødspættefangere. Ikke sandt, lunefulde Væsner, de Fisk? Li'som de ikke var der, saa var de der dog alligevel, — og er de der saa alligevel *ikke?* Ja, her er det løjerlige, at da Østersø-Rødspætterne syntes noget smaa af deres Alder, blev der fra én Side sagt — og siges —: »Hold inde, det er Rovdrift, fred Dyrene!«, men Fiskerne svarer: »Fisk løs, der er bare for mange af dem til Føden, det er en gammel Kattegathistorie om igen, men den klarer sig, naar de bliver færre om Spisen.« Kloge Folk kan ofte ikke blive enige, og det er godt for noget; men hvad skal en anden én tro?

Laxørreden og dens Udklækning springer jeg over; at springe over er Ørredens egen Vane.

Naa, De har formodentlig ladet mine Ord gaa ind ad det ene Øre og ud af det andet og brugt Øjnene til at se paa Livet i Tejn, hvis Huse skinner saa fornøjeligt f. Eks naar man med Jernbanen er ved at køre ind mod Allinge. Lad mig blot, nu De igen er opmærksom Lytter, meddele Dem nogle tørre Tal fra Fiskeriets vaade Levevej: Bruttoindtægten af den er omkring halvanden Million Kroner om Aaret, at dele mellem 800 hele Fiskere og henved 300 halve, jeg mener Folk, som har anden Beskæftigelse ved Siden af; Værdien af Baade er 1,4 Millioner, af Redskaber 1,3.

Saa kan De faa Lov at smutte op til Olskirke forbi Svejbjerg, et af Underjordsfolkets Slotte, og tilbage gennem en af Dalene, der i Sprækkeretningen Nordøst gaar mod Østersøen, f. Eks. gennem Storedal, som trods den kedsommelige Banedæmning er vel værd at vandre nede i; særlig Blomsterelskere henviser jeg til Bornholmske Samlinger V. Vi kommer ud ved Sandkaas, hvor Kystklippen har faaet det gode Indfald at bue en skærmende Arm ud til Badendes Gavn og Glæde.

Stien til Allinge! Kære Venner, det er igen noget saa dejligt: Klipperne er vilde, og Roserne er vilde, og selv begynder De at føle en vild Glæde ved at mærke Kontorhammen skyde sig af Dem og den oprindelige Vilde at skyde frem.

Badestrand ved Sandvig

I de to smaa, omend lange Tvillinger *Allinge* og *Sandvig*, der ikke ejer Perler og Guld, men i deres Beliggenhed det, som — for Ikke-Skatteydere — er mere værd, genfinder man en Del af den samme hyggelige Smag som i de andre Byer, men de mange Hoteller maa i nogen Grad udviske Særpræget. Det lives dog op, naar midt i en skikkelig Husrække Klippen siger Goddag, og i sin nordlige Udkant har Allinge et Anlæg ned til Havet, der turde være enestaaende i Danmark; en Kende sydligere finder De ved at gaa over Baneskinnerne nogle Helleristninger bl. a. med Skibsfigurer. I Sandvig er vi lige under Hammeren, — paa Langebjerg med dets henved 250 Fod ser man over Knolden ud i Østersøen, — og det mægtige Indtryk, som denne afsluttende Klippeknude, skilt ud fra Landet Bornholm næsten som en Ø ved Hammersøen og Lavningerne for dens Ender, det mægtige Indtryk, som den maa gøre paa hver, der har taknemligt aabne Øjne for Naturen, det fødes her ved Vandringens Begyndelse.

Over Aasandet med dets Badehusrække op paa Hammerstien! De brede Granitskraaninger virker ved deres Barhed, skønt de ikke er uden Plantedække. Stenene i Havkanten eller de bundfast opskydende Knyste er vældigere end nede om Svaneke; hudfurede af Vejret, sortegraa og rundslidte af Ælde og Bølgeslag kan de ligne forstenede Kæmpebomuldsballer med Mærker af Rebet. Ud paa Hammerodden, Bornholms Nordspids! Farvel, I østlige Kyster og Christiansø, vær hilset, svenske Frændeland! En Flade breder sig snart efter for os nedenfor Fyrbakken, nogle Murrester midt der-

paa, — minsandten en Kapelruin herude i Ødet, Mennesker maa altsaa en Gang have holdt til her: Salomons Kapel, i mange Aar tilsandet og mishandlet; ubetænksomme Sommergæster — enkelte saadanne findes — kravlede op paa den ene Gavl for at tage Billeder, — dér ramlede nogle Sten, — en Fisker, som vilde hale sin Baad paa Land fra Dukkeklippehavnen, slog Toug om den anden Gavl; Touget holdt, og Baaden blev, hvor den var, men Gavlen brasede ned. Lægedomskilden ved Kapellet, Nabo til Sø og salten Vove, kan Historier lige fra Hedenold (Bornholmske Samlinger V Side 116 og VIII), kunde ogsaa fortælle en køn og morsom Historie om et Trekløver af Mænd, som for et Par Aar siden blev Salomons Redningsmænd.

Stien kravler nu opefter, lister forbi Kanten af en dyb Kløft, og saa staar der »Kjælderhalsen« paa Kortet. Et Stød under Stien ser vi en Klippeflade, skønner, at man kan komme derned, og finder dernede, at det er et fortræffeligt Frokostbord; Randslerne af, fald ned i Rundkreds, Bord dæk Dig! Saa forsvinder Ungdommen paa Opdagelse efter denne Kælderhals, jeg faar Snadden frem og nyder Livet og Udsigten med en Sten til Rygstød. Luften staar stille og soldirrer; dybt nede gaar Havet. Foran mig puller en lille Klippeisse op, — sort, hvidgraat spættet af Lav. En Sommerfugl kommer flakkende, sætter sig; halvt døsende har jeg glædet mig over den. Stenen, den rundpullede, er der endnu, — det er længe siden den flyttede sig, — og Sommerfuglen saa jeg virkelig, — — jamen, hvor i al Verden blev den af? Jeg bliver ganske hjærnevaagen, stirrer ligefrem spændt, — væk er Sommerfuglen! Da er det, som viftede Sten-Issen ganske lidt med sine graanede Hovedhaar, det er et Par smaa Vinger, som dirrede, de folder sig ud, og bort flyver Sommerfuglen, — sort og hvidgraat spættet. Viis er Naturen, — og dér kommer den vise Ungdom jagende, Kælderhalsen er opdaget, og med vægtstangsbredte Arme, et langt Ben og et kort, skraaner jeg hen for at tage denne Naturdannelse i Øjesyn.

Videre fort, højt over Bølgerne og med Fjældmassen rundende endnu lidt opefter! Se saa, paa dette Hjørne standser vi: Øjet følger den stejlt affaldende Vestkyst ned mod Johns Kapel, og over Sænehavnen møder det, lige overfor os, for første Gang Hammershus, den gamle rigsfjendske Borg, ikke rig paa Minder om dansk Heltedaad, og dog kær og kostbar for hver Dansk, kærest og kostbarest for os paa

Bornholm, vort Vartegn. Hatten af for Hammershus og et Hurra over mod det forjættede Land, som vi i Morgen skal inddrage i!

RØNNE—HAMMEREN SAMT LIDT LANDVÆSEN.

Blykobbe Plantage, gennem Skov lige til Hasle (særlig Cyklesti!). Sandflugtsskoven hedder den ogsaa.

Sandføgen var den hele Strækning langt ind over Markerne. Lidt Føde var der dog at finde for Kvæget paa de spredte Lyngtuer og langs Vandløbene, og da Jorderne hørte til de bornholmske Udmarker, havde hele Øens Befolkning gammel Hævd paa at slippe Kvæget derud; saa faldt jo Risgærdet, der aarlig sattes langs Indmarksgrænsen, og som forøvrigt Sandflugten selv overvældede, — Rester af de herved fremkomne Landrevler ses endnu, lyng- og fyrreklædte, øst for Amtsvejen.

1792 udgik Forordning om Sandflugtens Dæmpning i Danmark, men der skulde gaa det meste af en Menneskealder, før det overfor Bornholmernes sejge Hængen ved Ret og deres Mangel paa Forstaaelse af, hvad der gik tabt, og hvad der kunde vindes, blev muligt at sætte Sagen igennem herovre. Manden, der skulde komme, og som kom, var ligesom ved Almindingen en Bornholmer, Peder Dam Jespersen, omtrent jævnaldrende med Rømer; disse 2 og Jespersens lidt ældre Broder Christian, født 1766, Bornholms eneste hjemfødte Amtmand, danner et uvisneligt Trekløver i Øens Udviklingshistorie, selv om det i deres levende Live kneb navnlig for den selvraadige Rømer at sidde paa Stilk med Peder Jespersen, og den gode Amtmand ikke altid sad mageligt imellem dem. Hr. Peder var fyldt 47, da han til sin store Overraskelse — Rentekammeret var her som ved Holzførsterembedet gaaet imod sin Raadgivers Raad, — modtog Meddelelse om Udnævnelsen til Sandflugtskommissær for Bornholm, men øjeblikkelig baade sadlede og red han, og da Rideturen til Persker Strandmark havde vist ham, at Marhalmsvipperne kun evnede Avner, kastede han Hesten og Planen om og fattede den dristige Tanke straks at gøre Sandet til Skov; paa sin Embedsbanes Trediedag kunde han sende Rentekammeret sin Plan. Og saa blev Sandflugten fredhegnet mod Hasle og Rønne Udmarker og ad den lange Østled; der saaedes og plantedes, og Jespersen var tidligt og silde paa Færde, — men Bøsse maatte han føre med sig, saa truende var Bøndernes Holdning. Kun 16 Aar undtes det ham at virke, han døde 1835, Aaret før Rømer, men han saa

Fra Sandflugtsskoven

sit Livsværk staa. Han »var en Idealist, hos hvem Barnets friske Livsmod og gode Menneskетro forblev usvækkede og handlekraftige«, en af dem altsaa, som bekræfter, at »Idealister« er »Praktikere«. Meget andet fik Peder Jespersen udrettet, her skal endnu kun nævnes, at da han i 1811 havde faaet en Løkke ved Sandflugten at tilplante — nu Sejersgaards Have —, saaede han her Oldenbog, som ikke i lange Tider havde vokset paa Bornholm; nede i Melsted stod en enlig Fortidskæmpe — enlig allerede i 1687 —, der faldt i 1914 (Bornholmske Samlinger XI).

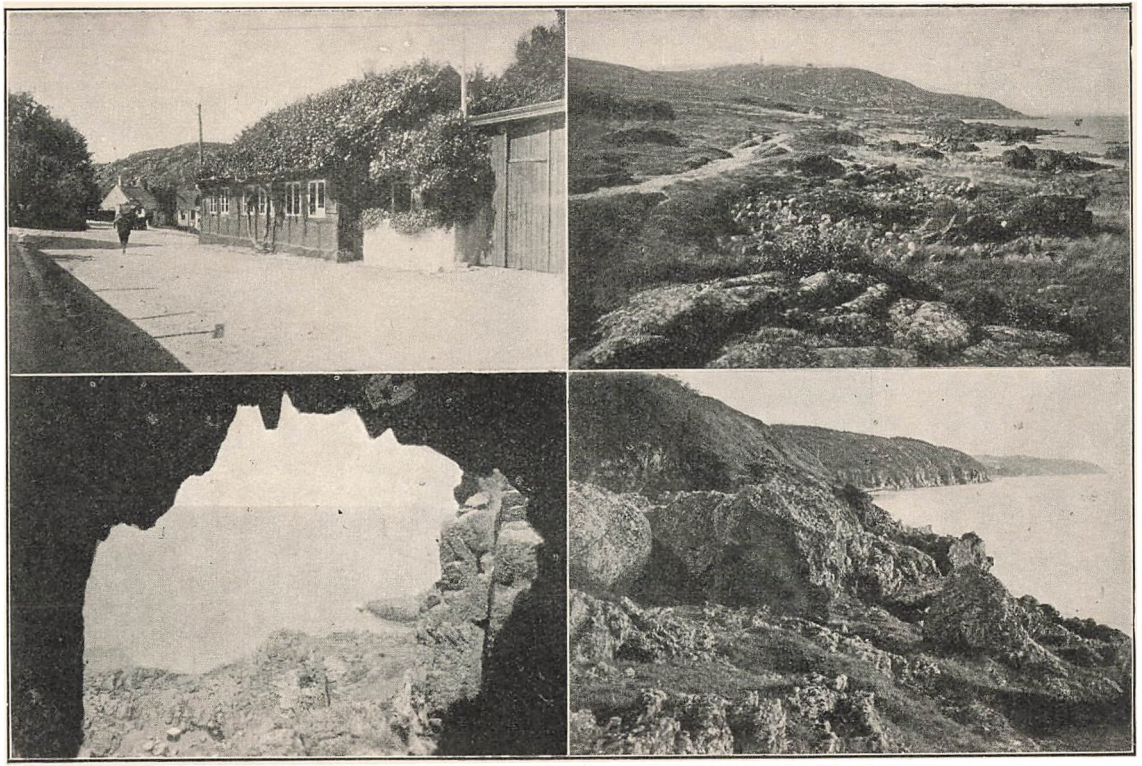
Nu er det ikke Trusler, men Velsignelser, der sendes efter Sandflugtskommissærens Navn. En Granitstøtte paa Tillehøje, sat af Husmandskoner i Nyker 1886, er det rørende lille Minde, andre har rejst ham, men som Rømer lever han i sin Skov i dens Birk og Eg og Bøg, Hassel, Røn, Fyr, Gran og Lærk, i Tjørn og tusind Kirsebærtræer, — Egnens Børn skal han have givet Paabud om at bruge Sandet som Spyttebakke, naar de spiste Kirsebær! Nede langs Øvæersøen staar den grønne Underskov, paa Bakkekanten krøger sig Fyrren, men inde i Højskoven staar den rank — rød, naar Solen daler i Vest; Egern leger op og ned og — hop! — mellem Grenenes Spidser. Bregner og Lyng i Bunden, Vintergrøn (Pyrola) i flere Arter; Gedeblad drager Skoven med

Ranketæpper og tænder sine voxgule Smaakandelabre i Halvlyset. Ikke til at fatte, at dette er menneskeplantet Skov paa kun 100 Aar!

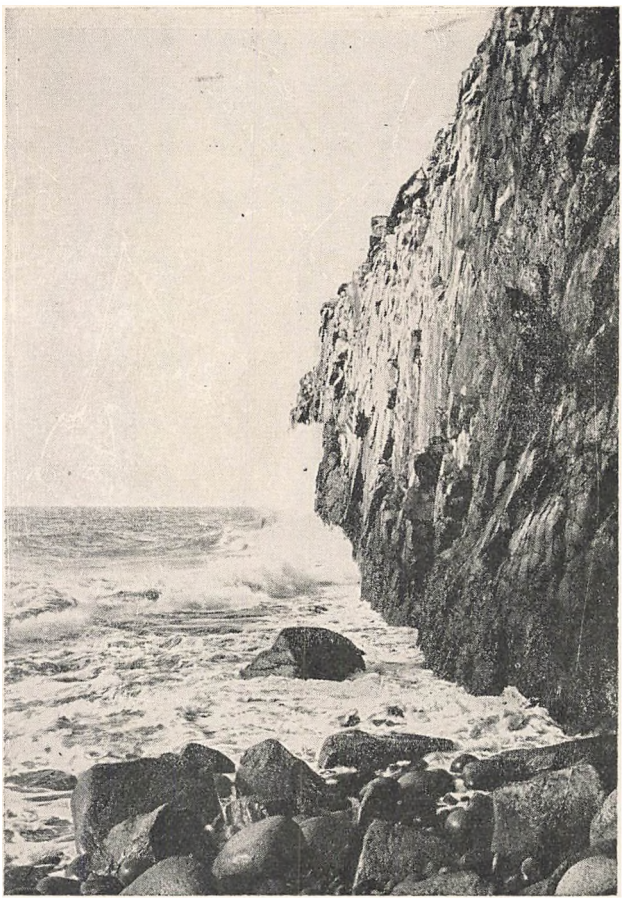
Ved Blykobbeaa maa vi se den lille Mindesten, som Jespersen rejste ved Prins Christians Besøg i 1824, hugget saaledes ud, at sorte Aarer paa den graa Grund indrammer begge Sidernes Versindskrift. Vi maa følge Aaen ud i Stranden, lægge os højt i det tørre, varme Sand og nyde den lange, krummende Kystudsigt, — selv Kulkranen inde i Rønne tegner sit Skelet let og net. Bare, ligesom sortsmudsede Sandpletter indenfor Skovkanten er Vidner om tidligere Gravning efter det Kul, som ligger fra syd for Hasle til syd for Rønne. Fra Christian IV's Tid og gentagne Gange senere har man søgt at udvinde Kullene; de er slet ikke ringe, — da Rønne Havn for nogle Aar siden uddybedes, bragte Gravemaskinen en Del op, og Arbejderne brugte gerne disse Kul, — men Fløtserne ligger ubekvemt, og Vandindstrømningen gør Gravningen farlig; sidst anlagdes under Krigen et Kulværk nord for Hasle Teglværk, det arvede fra Fosforitfabriken ved Arnager nogle Dynamoer, men efter en kort Opblussen tillige dens Vanheld, og nu ligger ogsaa her en Ruin: en dyb Skakt med Murkarm over Jorden m. m. Derimod lever Teglværket — »Hasle-Klinker« kender De jo nok, deres Fremstilling gaar sin Gang omtrent som Chamottestenenes; den store Lergrav her er en Guldgrube for Geologer og andre, der plukker Stenblomster m. m. Men vil De se levende Blomster, da skyder den yndige lille Linnæa frem ved Cyklestien mellem Teglværket og Levkavejen, — se, men ikke røre!

Naar vi nu, 2 Mand stærk, skrider ind i *Hasle*, har den 1329 Indbyggere. Som der i min Drengetids Naturhistoriebog stod om en Fugl, at den udmærkede sig ved manglende Bagtaa, saaledes udmærker Hasle sig — ligesom Svaneke — ved ingen Jernbane. Hasle-Mænd var det, som udmærket førte an i Rejsningen mod Svenskerne 1658; Mindestøtte for dem staar udenfor Raadhuset, — Æresstøtte for Byen selv. En hyggelig lille Stad, skraanende ned mod sin Havn.

Lad os sidde lidt ved Havnen, nikke til Rønne, tage Kortet frem og undersøge, hvad vi kunde faaet at se, hvis vi havde fulgt og fulgte *Landevejen Rønne—Hasle—Allinge*. I den lille Skovrest nord for Blykobbegaard skal de sammensvorne have samlet sig den 8. December 1658; jeg kan godt lide at tænke mig disse beslutsomme Bornholmere holde derinde paa deres Heste i stille, alvorlig Samtale. Et langt ældre og ganske nyt Mærkepunkt er Biskopskilden eller Rød-

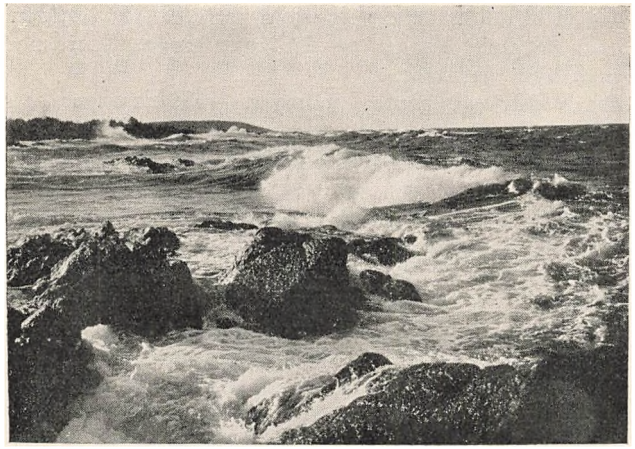
Gade i Sandvig med Hammerknolden i Baggrunden — Mod Salomons Kapel og Fyrbakken
Udsigt fra „Kjælderhalsen" — Udsigt sydover den nordlige Vestkyst

Hvidkleven

bjergkilden nord for Mulebyvej; tilforn hellig Kilde, nu radioaktiv, — Meningen er den samme, og »Troen« er en Viden. Vandet bobler op i Mosen, og den lille røde Træbygning er hele Fabriken med nogle store Blandingsbeholdere, hvortil det naturlige Vand ledes, og hvori det kunstigt faar øget sin Radioaktivitet.

Vejene øst- og nordpaa fører op i Torpebakkerne, 3—400 Fod høje, Jylland flyttet til Bornholm, Oldtid til Nutid, naar man ser Vejen vide sig ud til en Række af Hjulspor

Hav og Klipper

ved Siden af hinanden; prægtig Udsigt over den glitrende Østersø ned ad Rønne til og til den højt liggende Rutskirke, som er umulig at fotografere retfærdigt, men af udmærket Virkning i Landskabet. Gennem den lange smukke Svartingedal tilbage til Landevejen ved Brogaardsstenen, Bornholms største Runesten.

Nord for Hasle giver Landevejen sig til at stige, til den med et Knæk sænker sig mod Allinge. Er søndre Landevej det lave Sydbornholms yndefulde Færdselsaare, saa er »den ny Landevej« Granitens stolte Kørebane; vi ser ned over Havet og ud over det til Sverige; Rutskirke igen, Ringebakkerne bagfra, Hammerfyret, Hammershus fra oven, Østersøen dukker frem ogsaa i Øst, — se paa Kortet, se dog paa det: man kan jo læse sig til, hvad her er at udrette for en foretagsom Fodmand langs Habedam, i Borrelyng o. s. v.! Se Vejen, der paa Højde med Ringebakkerne knækker over mod Olskirke, fra gammel Tid skal den have skaaret sig ind her mellem Højlyngens Nordspids og dens Fortsættelse; Stenskovens Nattergale slaar højt dens Pris. Se Vejen, som ved Thomasløkke kroger sig gennem Slotslyngen til Hammershus; Sti til Troldsbjærg overfor Ruinen, Sti til den lille Klippesø Ankermyr.

Saa folder vi Kortet sammen. Vind personligt noget af den Skønhedsrigdom, vi her har jappet hen over! Men De faar tøve lidt endnu, hvor vi sidder, for naar man færdes

saadan frem ad en Landevej, er der jo mere end Naturen at se paa: de gode Marker og det gode Kvæg, Gaardene og Husene, hvor de hører til.

Ingen sammenbyggede Landsbyer — Stationsbyer er noget andet, ak, noget aldeles andet! — og ingen Slotte — derfor var Hammershus Slottet —; med andre Ord, hver Bornholmer er noget for sig, men alle er Bornholmere for Vorherre. 900 af Gaardene kaldes Selvejergaarde eller Vornedgaarde, sognevis med et Nr. foran; 17 er udenfor Nr., men har, som mange af de andre, et Navn; Vornedgaardene, i gamle Dage Fæstegaarde, har længe været lige saa selvejende som Selvejergaardene og har intetsomhelst med Vornedskab at gøre, — nej, kom ikke her med det! Saa er der 4. Vornedgaards Parcel og 35. Selvejergaards Fortov og Gildesbo og Stæl, — De skal slippe. 370 Tdr. Land er Størstemaalet for en Gaards Tilliggende, 60—70 er Gennemsnittet; 1 Tønde bornholmsk Hartkorn er $^2/_3$ af en almindelig dansk Hartkorns-Tønde; nu glemmer De aldrig det. Paa Linier ligger mange af Gaardene, og en hel Del om Bebyggelsens Fremtrængen kan kloge Hoveder udtrække heraf, for de ligger, hvor de længst laa, og hedder, som de længe har heddet, (samme Navn gaar igen i flere Sogne), — ja, og saa er Manden derinde tit Tip-Tip-Tip o. s. v. -Søn af ham, som sad der forlængst. Der er noget paalideligt over disse Gaarde, som de ligger trindt over det bornholmske Land, ingen Opstadsen — jeg er jo kun en Bondegaard, — men heller intet flovt Buk, — gammel Odel er jeg; begge Tanker læses lige saa tydeligt ud af Gaardens Øjne, Vinduerne i den høje Salsgavl over den ofte paa skraanende Klippe byggede »Kælder«. Jorderne er maaske i Dag afhøstede og Sæden i bornholmske Stakke, der skyder Regnvandet saa godt.

I gamle Dage — ikke saa gamle endda — gik Høstdagen saaledes: Kl. 4 ud; Kl. 5 Rugbrød med Smør eller Fedt og Paalæg, 1-2-3 (»et Par tre«) Syppa; 6 à $6^1/_2$ Frokost (Mårnmål) paa Gaarden, Spegesild, Kartofler, Fedtebrød og »Søvva« — Øl, Mælk, Brød og Grødlevninger kogt sammen —, dertil nogle Syppa; efter nyt Arbejde »tisbid« (en Bid Kl. 10), Smørrebrød og et Par Syppa; Kl. 12 Middag, Sule- og Søbemad med Drikka til (hjemmebrygget Øl, tilsat Malurt, herligt læskende, nu desværre en Sjældenhed), fælles Fad og fælles Trækrus, hver sin Hornske og sin Lommekniv, ingen Gaffel. Søbemad her i almindelig dansk Betydning = Skemad, f. Eks. »Bräjnnesnuda«, Suppe paa salt Kød med Gule-

Teglkaas

rødder, Gryn m. m., en Ret at brænde Snuden paa; Kl. 1½ à 2 »Kaffe« (mest af brændte Ærter og brændte Brødskorper) med et Stykke Kandis til; Kl. 4-5 Ujnnarna, skaaren Mad — halvanden Skive af et Lispundsbrød —, 2-3-4 Syppa; omkring Kl. 8 Fyraften, Aftensmad bestaaende af Sild med Kartofler, »Søvva« eller Vandgrød. Og saa sluttedes der af med Høstgildet, og det var ikke den eneste Lejlighed, hvor de gamle — ikke helt begravne — Bornholmskdanse fik Ben at gaa paa; se, dér svinger Låvris og Ådolf deres pibla, dér træder Peter Hansens Datter Petræa, — om Forladelse: Petteria Pær Håns' — med sin værdige gamle Fader, og Stina Poulsa og Grete Jánusa (Pouls og Jenses) er budt op af Jens Anker til Piberegaard og Pæregaardsmanden Klavs Kure, mens Gårskonn selv, Almegaardsenken Hans Jørn Kóffedska, smilende ser til.

Omkring Gaardene groer flere og flere Huse op, og her er Plads endnu til nye Hjems Velsignelse. Hvide og røde passer de gamle Gaarde og Huse sig saa godt ind i Landskabet, — bare de ny vil huske, at det er ikke dyrere at bygge pænt end grimt! — og gamle med ny fortæller de, at paa Klippeøen er der gode Betingelser for lønnende Jordbrug og Mennesker til at nytte dem.

Nu fremad Marsch fra Hasle ad Stien nordpaa! En dansk Kyst under danske Banker; lange Strandskanser; store Træer

Johns Kapel

helt ud i Stranden, de kan ses helt fra Rønne og ude fra Vandet, naar man en klar Morgen damper ind mod Byen; Helligpeder og Teglkaas Baadhavne med de hvidtlysende Fiskerhuse under Brinkerne, — dette er en af de Spaseregange, som vi herovre holder meget af og gerne vil lære Dem. Derimod var det heldigt for fremmede Skibe, om de kunde lære at undgaa denne Kyst, men Taage, uformodet Strømsætning og den paa Grund af Bornholms Jernindhold særlig stærke Kompasmisvisning gør, at Skibene, der tror sig fri af Hammeren, sætter lige paa her og bliver staaende saa at sige med Bovsprydet ind over Land.

Nu er Graniten begyndt at springe frem i Skraaningen, selve Johns-Kapels-Klipperne er foran os; lad os gaa op for at gaa ned igen, — kommer man ad Markstien inde fra Land, er der intet, som røber, at man gaar mod Klipper, men bare et lille Stykke hen ad den høje Sti mellem Lyngsvær og blomstrende Buske, saa ser man ned i Kapellet. Før var her en Diabasgang, nu er her en Trappegang mellem graasorte Mure med den smaabladede Vedbends tætte Dække og stærkt røde og hvide Blomsters Lys. Helt ned, op over Ryggen indenfor Prækestolen og nedad den sidste Stenskraaning; her lægger vi os med Støvlesaalerne mod Vandet og Hvidklevens høje algestrøgne Væg strækkende sig udefter. Skønt er her i Magsvejr, men bedst en Dag, naar de hvide Drenge har slaaet Buler i Horizonten og nu manker sig frem i lange

Klippekyst ved Hammeren

stormkaade Rækker og fra Bundskraaningens Springbrædt kaster et Hav af Overmod skummende højt op ad Klippen; hvor de øverste Draaber falder tilbage, staar en hvid lille Præstekrave udenfor sin Sprække og nikker stjærnefornøjet til Drengene og os, — næste Stormrække frem!

Stien deroppe venter paa at føre os videre, fra en Kam ser vi allerede lidt af Hammershusruinen, saa ned forbi Blaasingdal, og saa, og saa: op over Ringebakkerne! Dybt fra Jordens Indre rejser Fjældet sig stejlt over Havet og runder sig opad, opad, paa Skulderen er Stien lagt; ærbødigt lille giver Pennen Ævred op, og den, der ikke kan se, at her er stort, han tage hjem igen eller lange sig slattent paa sit Hotelværelse med en Døgnbog! Er man heldig, kan man finde Sti, en Kende svimlende, nedover Klippen og saa ad en aflagt Stenværksslisk og langs Stranden til Vang, ingen Vej for højhælede Sko, men værd at faa med. Bliver vi foroven, se dér hele Hammershus! dumper vi tilsidst ogsaa ned i Vang, som med sine gamle træskyggede Huse indenfor Havnen og nedenom Bakkerne virker saa hyggeligt efter Højturen. Stenbrudet ud mod Søen har fjernet Klippefladens Afvalming, saa den nu er prægtigt tilsyne i sit fulde strenge Op-og-ned.

Men nu er der det, at vi ogsaa maa se Ringebakkerne indvendig fra; vi kan trænge frem gennem Blaasingdal eller finde en Overgang lidt henad Ringebakkestien eller tage Tu-

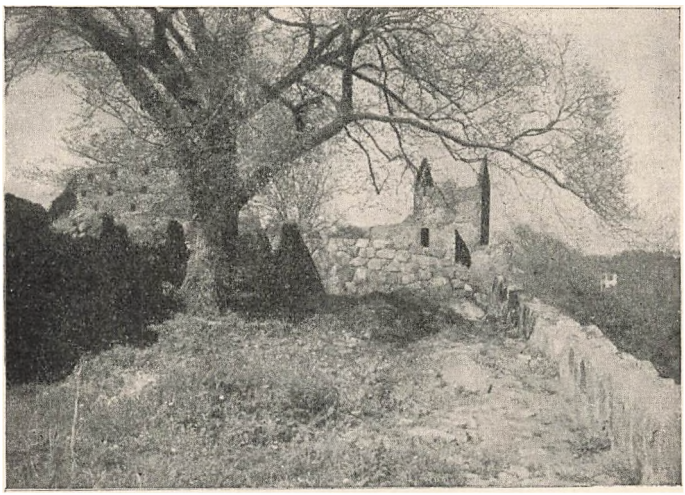

Finnedalsvejen

ren fra Vang. Saa staar vi ovenfor den dejlige Ringedal, dejlig og vild, og har vi Stifinderkløe i os, kravler vi ned og søger frem ad den noget overgroede Sti paa begge Sider den vaade Bund. Lige overfor — hvor vi staar — vokser nogle Birketræer, det er Stedet for Kaja-Monsa-holl: Mogens hed han altsaa, havde faaet Tilnavn efter Kragefuglen Kaa, og her fandt han det for Øvrighedens Blikke skjulte Hul, som han ikke af Dyders Aarsag havde Brug for; med et Par lange Ben tager man ovenfra nogle Skridt ned, hen mod Dalvæggens Rand, og fattende om den ene Birk, der venligt har lagt sig vandret, stemmer man sig ned foran Hullet og kravler paa alle fire derind: en fortræffelig lang og smal Stenseng har Herren haft her, blød Underdyne af Muld og Skovaffald og netop ved Hovedgærdet et Kighul, hvorfra en Fjendes Bevægelser paa den anden Side Dalen kan iagttages; i vilde Bær og i Omegenens Gaarde har der været nok af Mad for Mons.

Finnedalen; Birkens Ynde, Skovfred, — og Klipper, — et fuldendt Sammenspil! Havstien norden for Vang er noget af Ringebakkerne om igen. Saa gaar det nedefter ind i Slotslyngen; vi kan lugte Ramsløgene, og er De fra Aarhus, drømmer De Dem ude i Riisskov.

Vi er standset et Sted, endnu paa Højden, hvor Slottets Mægtighed træder frem, murkronende Klippehøjden, som har ligget fast fra skabelsesgammel Tid, langt senere — for uen-

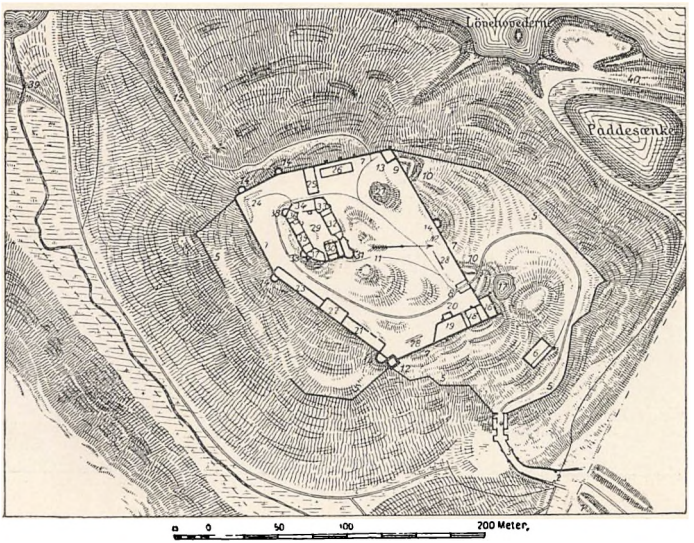

Blommetaarnet og Ridestalden

delig længe siden — dannet endelig til under Isens vældige, døde Villie, — en Oldings Olding mod Menneskebygværkets snart syv Aarhundreder. Bagved skyder Hammerodden sin Kæmpekrop frem og styrter sig brat forbi Havfladen ned mod skjulte Dybder. Staa stille en Stund, lad Tale forstumme, — — — men om os blomstrer og klukker den nye Sommer: Hvidtjørn, vilde Roser, Gedebladsranker og Nattergale følger os fra Møllevigen op gennem Dalen, der foroven løber sammen med sin Broder Paradisdalen, — og saa var det, vi skulde se Nordens største Ruin.

Af den politiske Historie gaar Fæstningen Hammershus ud med December 1658. 1743 fældede Regeringen Dødsdom over de gamle Mure, og Befolkningen parterede dem og lagde dem paa Hjul som Bygningsemner rundt paa Øen; Vejr og Vind gjorde deres, men der var dog nok tilbage af de vældige faste Stenmasser til, at de som Ruin kunde fredlyses den 21. April 1822. Siden er der hæget om dem, og gennem det meste af et Par Menneskealdre er de sat i Stand under Ledelse af Museumsinspektør P. Hauberg, — han selv vil nu føre os rundt:

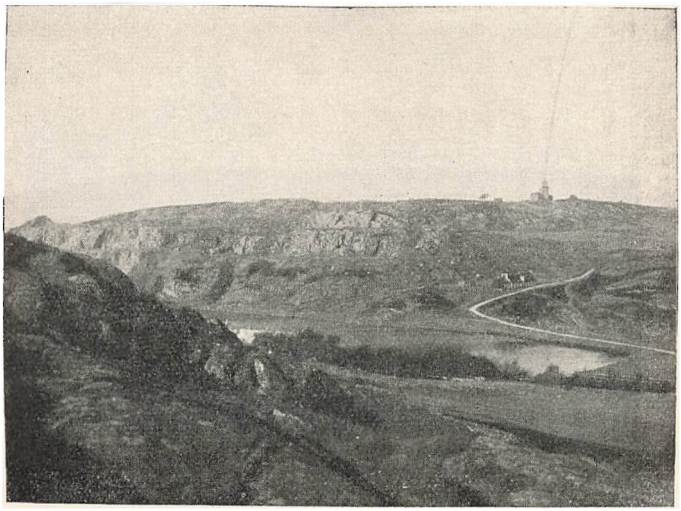
Broen over til Slotsbakken har oprindelig været en paa to Murpiller hvilende Tømmerbro, med en Vindebro over til Porthuset. Senere gjorde man Broen højere og opførte de to Spidsbuer, og tilsidst opgav man Vindebroen og gjorde fast

Plan over Hammershus, efter P. Hauberg.

1—4) Bro og Porte — 11) Ydre Slotsgaard — 12) Blommetaarn — 13) Hundetaarn — 16, 18, 23, 25) Økonomibygninger — 29) Indre Slotsgaard; derom Fruerstue, Kirke o. s. v. samt Manteltaarnet.

Vej over til Porthuset. I dettes sydlige Side er indrettet et Rum til Portvagten og et tilstødende med en lille Smedie. Fra Husets vestlige Hjørner strækker det ydre Forsvarsværk Ringmuren sig langs Skrænten rundt om Slotsbanken, baade paa Nord- og Sydsiden til Fæstningsmurens vestlige Hjørner. Nede fra Porthuset løber den brolagte Vej op forbi Thinghuset, hvor fordum Hammershus Brothing holdtes, og svinger i en Krumning op forbi den lille Dam og gennem Slotsporten i Fæstnigsmuren, som i en skæv Firkant omgiver Slotspladsen. Midt paa denne, paa Slotsklippens højeste Punkt, 267 Fod over Havet, er indhugget en Solskive. I Fæstningens fire Hjørner er Døraabninger i Muren; i Sydvesthjørnet var oprindelig en Udfaldsport. Det sydøstlige, firkantede Hjørnetaarn, Blommetaarnet, tilhører det oprindelige Anlæg, medens det nordvestlige, ligeledes firkantede Taarn, Hundetaarnet, er indbygget noget senere. De fem halvrunde Taarne, »Rundeler«, udenpaa Fæstningsmuren, et i Nord, to i Syd og to i Vest, er fra endnu sildigere Tider. Udenfor den nordlige Fæstningsmur er opkastet to vinkel-

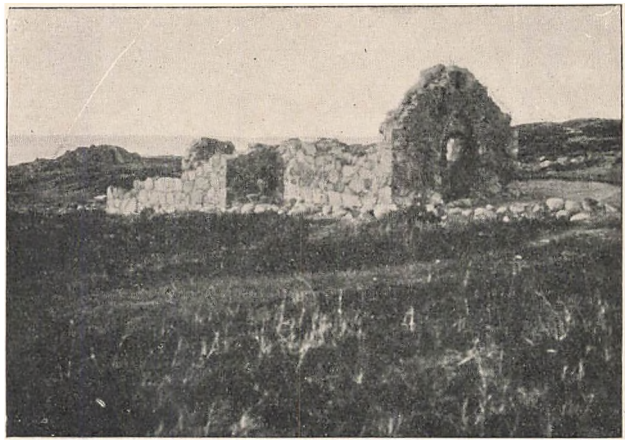
Hammeren og Hammerknold med Fyret

formede Jordvolde, Triangler. Den østlige dækker Fæstningsporten, den vestlige en Døraabning i Muren.

I de to Hvælvinger i det nordostlige Fæstningshjørne og i den tilstødende Bygning, Smørkælderen udvendig paa Nordsiden, henlagdes Skattesmørret, Kød og Fisk. Over Hvælvingerne var et Batteri, Katten. I den store, høje Bygning, Magasinbygningen, var forneden Studestald og i de fire Stokværk ovenfor vidstrakte Lofter, hvor Skattekornet oplagdes. Bygningens sydlige Gavlmur blev sat paa skraa, for at man kunde bestryge Slotspladsen udenfor.

Indvendig langs med den sydlige Fæstningsmur laa længst mod Øst den lange Ridestald og Vest for den Kornladen, som stødte op til Kostalden. Betydelige Partier af disse tre Bygningers Kampestensmure ses endnu. Paa det sydvestlige Hjørne har ligget et Batteri.

Udvendig paa den vestlige Fæstningsmur, lige ved det sydlige Taarn, Rævetaarnet, er den omtalte Udfaldsport synlig. Indenfor Fæstningsmuren staar betydelige Murpartier af Bryggerset, og nord for dette laa Vicekommandantens Hus, hvoraf kun Grundstenene er tilbage. Fra den lille Dam indenfor Fæstningens nordvestlige Hjørne blev fordum Vandet ført gennem en lang Trærende over til Bryggerset.

Salomons Kapel

Slottes Midtparti bestaar af Manteltaarnet, hvorfra Slotsmuren udgaar, som omslutter den ovale Slotsgaard, Mantelgaarden, og de til Muren stødende Bygninger. Manteltaarnet er forhøjet to Gange og havde Tvillingtag med Gavle i Øst og Vest (jfr. Aa Kirke). Forneden er Gennemgang til Gaarden; det dybe Kælderrum benyttedes til Opbevaring af Fødevarer. I Stueetagen var i lange Tider Skriverstue; i de to Stokværk ovenover var gamle Beboelsesrum og den Sal, som i Erkebispernes og endnu i Lybækkernes Tid udgjorde Slottets fornemste Bolig. I det næstøverste Stokværk var Rustkammeret, som blev indrettet til Fangerum for Korfitz Ulfeldt og Leonora Christine, og hvorfra de gjorde et mislykket Forsøg paa Flugt ved at hejse sig ned. Øverst oppe, i Vragkammeret, henlagdes alskens Ros og Redskaber. Det halvrunde Taarn op til Manteltaarnets nordøstlige Hjørne er opført af Lybækkerne. I den nordlige Fløj i Slotsgaarden var Kirken, Skt. Margrethe Kapel med tilstødende vestligt Rum, som oprindelig var indrettet til Vaabenhus, men i sildig Tid brugtes til Krudtkammer. Rummet vest herfor, indenfor Murrundingen, blev i en senere Tid taget til Borgestue for Mandskabet. Over Kirken fandtes den kongelige Sal, hvor Christian IV boede under sine tre Besøg paa Slottet. I den sydlige Gaardfløj, Fruerstuehuset, havde Lehnsmanden sin Bolig, med Trappeopgang i det lille runde Taarn ind til Gaarden. I et af Underrummene var hans Køkken og Bager-

set. Foroven i Vestfløjen fandtes Beboelsesrum; forneden var Soldaternes Køkken indenfor Vandporten, som fører ind til Slotsgaarden.

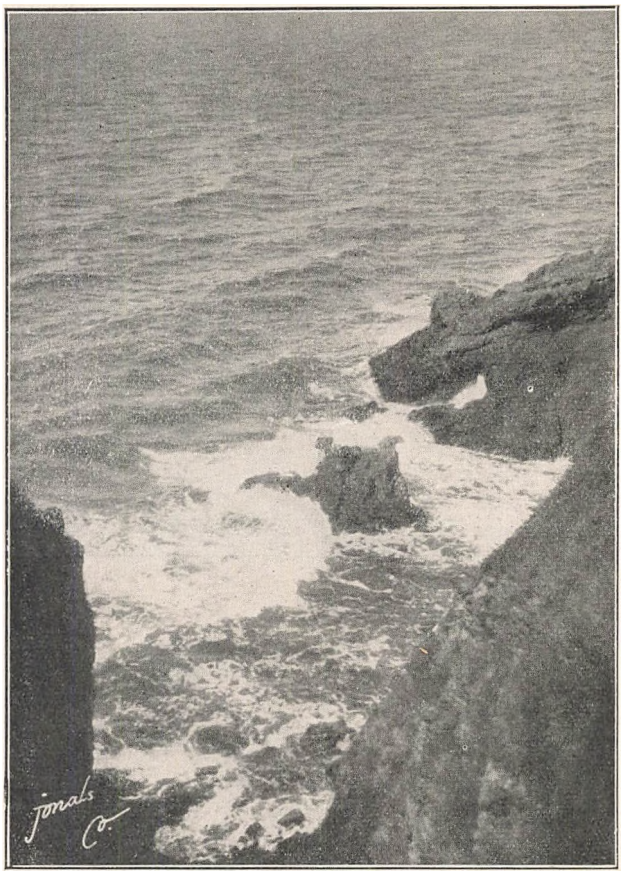
I Mølledalen syd for Slottet laa dets gamle Vandmølle ved Mølledammen, med en mægtig Dæmning i Vest ud mod Møllevigen. Senere opførtes en Vejrmølle paa Bakken øst for Slottet. Paa Kystskrænten nord for Slottet stod den murede Galge ved Enden af den store Dæmning, som stemmede op for Vandet i Paddesænke. Den dybe Kløft Galgerenden har Navn efter den.

Den vaade Ovn

Vi siger saa mange Tak for den belærende og morsomme Rundgang, og saa vil jeg blot, — idet jeg her som mellem Rø og Allinge modstaar Fristelsen til at give Dem et Vinterbillede, mit eget første og uudslettelige Indtryk, — bede Dem gaa herop en Sommeraften, forbi den lille Dam, hvor Frøerne kvækker noget saa voldsomt mellem Sivene, som en Kalmusrør, (De genkender Duften), og op paa det sydvestlige Batteri med Blik over Mølledalen til Slotslyngen og ned langs Vestkysten til Johns Kapel; stil Dem i Taarnet nedenfor og se gennem et Skydeskaar Solen synke i Hav.

Og nu, taalmodige Ledsager, stunder det mod Enden af vort Krydstogt paa Bornholm. En Rotur til Ovnene, og følg saa med ned om Paddesænke ud til Løvehovederne, Navnet paa den haarde Klippeø med Kamelhovederne, men meget bedre passende for nogle Omridslinier i den faste Klippe nord derfor. Til Sænehavn; et Slag hen til Hammersøen, se over paa Hammerknoldens Bagside! Da hele Hammerpartiet for en halv Snes Aar siden generhvervedes af den danske Stat, var det gode Mænds Tanke, som havde sat Sagen i Værk, at Stenbrydning helt skulde standse; man mente imid-

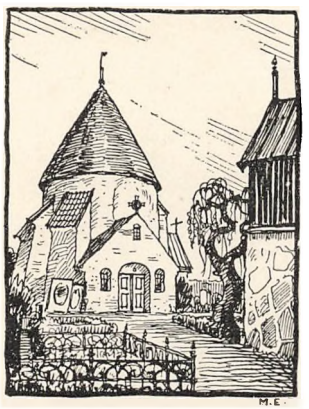

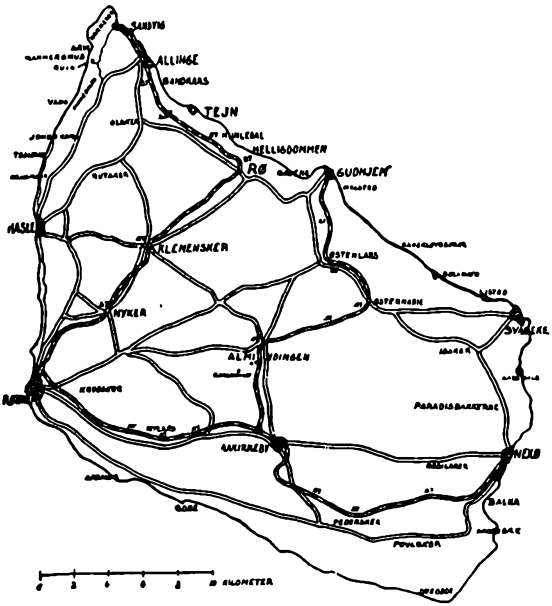
Løvehovederne Fot.: Jonals Co.

lertid af Hensyn til Kommunens Tarv ikke at kunne gaa med hertil, og nu lyder fra Sænemeder Sprængskud og klingre Hammerslag mod Sten. Det giver baade Liv og Penge. Men landskabeligt er det landsskadeligt, — dog maa jeg, Sandheden i Ære, sige, at da Skibet en klar Oktobermorgen gik ind mod Rønne, og Solen stod langt i Syd, kastedes dens Lys kønt tilbage fra de gule Brudflader paa det milefjærne Hammerfjæld.

Fra Havnen op ad Stien, der løber Odden rundt; bøj af, hvor der staar »Vej til Fyret«; snart er De ligesom fjærnet

fra Verden inde paa den brede, lyngklædte Fjældslette, der skraaner let mod Havsiden og saa forsvinder i et Dyb, man ikke herfra kan maale; først et godt Stykke ude møder Havets Flade vort Øje. Nu dukker Antennemaster frem og Fyrtaarnets Top. Til Signal- og Traadløs-Stationen er der ikke Adgang, men stig op til Fyrlanternen, der vil blinke Dem et Midnatsfarvel, naar De sejler herfra: Sandvig, Salomons Kapel, Hammershus og Slotsvangegaarden Hammersholm nedenfor i snæver Rundkreds, Kyststrækningerne til begge Sider, Olskirke i Syd. Men i Tankerne gaar Deres Blik nu langt videre, rører alle de smukke og mærkelige Egne, vi har set, helt ned til Dueodde. Og ikke sandt, Landsmand, inde i os synger der en Lovsang for det yndige Land, som blev vort, med Følelsen af, hvor godt det er at have et Land at elske, med Villien til i Arbejde at vise vor Kærlighed til Danmark. Tonen, som mægtigt bærer vor Sang, det er denne: Dejlig er Jorden, prægtig er Guds Himmel!

— og tag et godt Kort med, **Brockdorffs nye Turistkort 1:75,000** er det bedste, og gaa saa paa Opdagelse i Naturen.